

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

891.99

77-17

1906 p.

13 APR 2011

ՄԱՍՈՒՆՅԻ

ՅՈՎ ՆԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊԻԿ

Կ ա զ մ ի ց

ՔՐԾԱԼԵԼՆԵՑ Ս.

ԻՆԸ ԽՈՎԱԿ

891.99

Բ-17

ԹԻՖԼԻՍ 1906

„ՀԵՐՄԷՍ“ Մազաթեան փող. 15.

(142)

831.99

f-17

պր.

ՄԱՍՈՒՆՅԻ

ՅՈՎ ՆԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԵՊԻԿ

Կ ա զ մ ե ց

ՔԱՄԱԿԱՆՈՒՄ Ս.

ԳԻՆԸ 30 ԿՈՊ.

ԹԻՖԼԻՍ 1906

Տպարան „ՀԵՐՄԷՍ“ Մադարեան փող. 15.

(142)

29.08.2013

60363

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 27 января 1906 г.

6241

39

ՇԻՇՄԱՆԵԱՆՅ-ԾԵՐԵՆՅԻ ՎԱՂԱՄԵՌԻԿ ԴՍՏԵՐ,
ՄԵԼԻՔ ԱԶԱՐԵԱՆՅ ՏԻԿ. ԹԱԳՈՒՀՈՒ
ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Ձեզ, որ մանուկ օրից ձեր հօր միակ ու-
ղախութիւնն ու մխիթարութիւնը լինելով ոգեւո-
րել էք նրան Վոսփորի ափին «Թորոս Լեւոնին»
գրելու, վերջն էլ նշենու պէս ծաղկած նրա ա-
լիւրդ գլուխը գուրգուրելով յորդորեցիք Թիֆլի-
զում «Թ. դարու Երկունքը» գրելու, որ մեր տա-
ռապետ ազգի մէջ Սասունցի Յովնանի նմաններ
շատ առաջ գան, ձեզ, ձեր լուսաւոր յիշատակին
եւ նուիրում այս փոքր աշխատանքը:

Քամալեանց Ա.

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Հայ վիպագիրների մէջ հանգ. Ծերենցը իբրեւ տաղանդաւոր գրող իւր պատկառելի տեղն ունի: Շը-նորքով պատմական վէպ գրելը նրանով սկսուեց մեր գրականութեան մէջ, եթէ չը յիշենք նրանից առաջ ե-ղած մի քանի աննշան փորձերը:

Բայց ինչո՞ւ նրա ընտիր երկերը հեշտութեամբ չեն տարածուում ժողովրդի մէջ, օրինակ ինչո՞ւ, 1879 թ. լոյս տեսած նրա վերջին վէպը մինչև օրս երկրորդ տպագրութիւն չունի: Ինչի՞ն վերագրել այդ անուշադ-րութիւնը, արդեօք նիւթի՞ն: Ո՛չ. նիւթը հայ ժողովրդի ապստամբական երկունքն է ճնշող արարների ու յոյ-ների դէմ, որը Ծերենցի լեզուով կոչւում է «հայրենի հառաչանքի ձայն»: Երեւի ասող կըլինի. «հերոսները անհետաքրքիր են»: Ո՛չ, ընդհակառակ՝ նրա վէպի գըլ-խաւոր հերոս Յովնանը այնքան յեղափոխիչ անձնաւո-րութիւն է, որին ներկայ հրատապ օրերին ոչ միայն պէտք է ճանաչել ու հետը ազգային ցաւերի վրայ եր-կար զրոյց անել, այլ և պաշտել իբրեւ իդէալական հայի: Եւ իրօք—միթէ կարելի՞ է այդ ժողովրդական ըմբոստ հոգուն, այդ ազնիւ Սասունցուն չը հաւանել, չը սիրել:

Ծերենցի գրքերի չը տարածուելու գլխաւոր պատ-ճառը, ըստ իս, արեւմտեան բարբառն է, որին կովկա-սահայերը դեռ այնքան ընտելացած չեն: Իբրեւ Ծերեն-ցի ջերմ համակրողներից մէկը տարիներ առաջ փա-փազել եմ, որ հայ ժողովրդից շատ կարգացուի ու ար-

ժանապէս գնահատուի այդ ազգային հոգով ու շնչով գրողը: Դրա համար հարկաւոր էր, որ նրա երկերը մատչելի, դիւրամբռնելի դառնային ժողովրդի համար: Իբրեւ փորձ ընտրեցի նրա երեք նշանաւոր երկերից «Երկունք թ. դարու» 468 երեսանոց վէպը, ամեն խը-նամբ գործ գրի լեզուն հարթելու և բովանդակութիւ-նից այն քաղելու, ինչ որ աւելի կարեւոր էր: Այդպի-սով հիւսեցի ներկայ «Սասունցի Յովնանը», և տալիս եմ հայ ժողովրդի ընթերցասէրներին. թող կարդան ու ողորմի ասեն Շիշմանեանց — Ծերենցին, որ հառա-չելու փոխանակ հասկացաւ Յովնանի բերանով ազ-գային ինքնապաշտպանութեան կոչ անել:

1905 թ. նոյ. Թիֆլիզ

Ք. Ս.

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ՅՈՎՆԱՆ

Ա.

851 թ. էր: Սաստիկ ձմեռը պատել էր Տարոն գաւառը, դաշտերը ձնի տակ թաղուել, ճերմակել էին, իսկ Սասունի լեռները կարծես ձնի ու սառցի անարկու զանգուածներ լինէին: Դաշտավայրի վրայ՝ Մուշ քաղաքում մահ ու լուռութիւն էր տիրում, իսկ վերեւ, Տորոսի Խութ լեռան վրայ կեանքը եռ էր դալիս: Այդ բուքի ու սառնամանիքի մէջ միայն լեռնաբնակ ժողովուրդը կարող էր շարժուել, որ ցրտին թէ տաքին մի բրդէ զգեստ ունէր և այծի մորթուց կոշկանման բան. թէպէտ գարի ու կորեկ էր նրա ուտելիքը, բայց ինչ կանես, որ անբաժան էր իւր նիզակից, որով պաշտպանուած էր զազաններից ու թշնամիներից: Երեւի պատճառ կար, որ այդ մըրըկոտ միջոցին Խութ լեռը շարժուած էր: Մթնադէմին բոլոր սասունցիք շտապում էին լեռան հիւսիսակողմը: Այնտեղ եկեղեցու առաջ կանգնած էին երիտասարդ մարդիկ ու տխուր դէպի դաշտն էին նայում. շատերի աչքերը արտասուքով լիքն էին.

— 7 —

ոմանք զէնք ունէին, ոմանք անզէն էին: Դրանք դաշտեցի մարդիկ էին. շղթայից, գերութիւնից ազատուած՝ ապաստանել էին լեռը: Ահա տէրտէրը դուրս եկաւ եկեղեցուց այլ քահանայի հետ ու դարձաւ իւր լեռնական ժողովրդին.— Տղէք, շտապեցէք հիւրատանը կրակ վառեցէք, այս եղբայրներին ուտելիք հասցրէք: Մրանք դաշտեցի են, մեր ցրտերին չեն դիմանալ:

Միւս քահանան կանգնած, լուռ ակնարկ ձգեց դէպի բուքի ու մշուշի մէջ կորած դաշտը ու դառնալով տխուր երիտասարդներին ասեց.

— Մեծ է Լուսաւորչի Աստուածը, միք յուսահատուիլ, այսօրուայ յաղթողը կարող է վաղը գերի ընկնել. սրտով կացէք: Յանցանքը մեր իշխաններինն է, որ անհաւատի խօսքին ու երդումին հաւատում են, անխելքի պէս գնում նրա ճանկն ընկնում. ժողովրդին էլ աւարի մատնում: Միք յուսահատուիլ, Աստուած մեծ է:

Ամենքը լեռնցի տէրտէրին հետեւելով մտան հիւրատունը: Սա կիսով չափ հողի մէջ թաղուած շէնք էր, բաւական ընդարձակ. մի դուռ միայն ունէր և մի կրակարան, ուր մի քանի կոճղ բոցավառուած տաքութիւն էին տալիս: Եւ մօտիկ նստող ցրտահար երիտասարդներին մխիթարում: Հիւրասէր սասունցիք իրանց դաշտեցի եղբայրների առաջ առատօրէն գարսեցին գարէ, կորեկի հացեր, տաք թանապուր, չոր աղի պանրի հետ լեռան մեղր ու մի կողմից էլ իրանք ուտելով

քաջալերեցին. — անուշ արէք, եղբայրներ և համարեցէք թէ ձեր իսկական տանն էք: — Էհ, աւեց մի դաշտեցի դառ ժպիտով, մեր իսկական տունը այսուհետեւ երկնքի տակն է, իսկ մեր ընտանիքները, որ քշուած են Արաբիայի խորքերը, ով գիտէ, գոնէ ողջ են: — Այո, ուր էր թէ ողջ լինէին, կրկնեցին դաշտեցի երիտասարդները ու նրանցից որը թևով աչքերը սրբեց, որը արտասուախառ պատառը ձեռից ներքեւ դրեց: Ոչ ոքի մօտ ախորժակ չմնաց, քահանան սեղանն օրհնեց, խաչակնքեց և դէպի սրահի խորքը նայելով, ուր փայլուն աշտէներով զինուած բազմութիւն կար, ասեց.

— Գիւղապետ եղբայրներ, մթան մէջ միք կանգնիլ, առաջ եկէք: Սուրբ Կարապետը, Տաւրոնը, նախարարները, քահանաները, ժողովուրդը դէպի Սասունի լեռը նայելով մեզ են ապաւինել: Ահա և մեծ վանքից եկած կոնդակը, կնիքներով ծածկուած մագաղաթը: Հարիւր տարուց ի վեր նզովեալ Արարը իջնում է մեր դաշտերը, հայի արիւնով ողողում. եթէ Լուսաւորչի զօրութիւնը չլինէր, այս դաշտի երեսին մէկ քրիստոնեայ չէր մնալ: Առաջ հայը համբերում էր, բայց երբ դանակը ոսկոռին հասաւ, այն ժամանակ գառը առիւծ կտրուեց, հայը յարութիւն առաւ, կանգնեց, անհաւատի դիակներով դաշտը պարարտացրեց: Յիսուն տարի կայ, որ այս խաղը խաղում ենք. ոչ նրանք ձանձրացան մեզ գերելուց ու

չարդելուց և ոչ մենք նրանց կոտորելուց ու փրշրելուց: Դուք լաւ գիտէք, որ Բագրատ իշխանը գնաց անհաւատ արար գլխաւորի մօտ նրա համար, որ իրան բարեկամ էր ցոյց տալիս և երգւում էր մարգարէի անունով փառա չրտալ: Բայց անօրէնը երգումը զրժելով Բագրատին, նրա ընտանիքին շղթայակապ անելով ուղարկեց Արաբիա, իսկ ինքը Մուշ քաղաքի մէջ նրա պալատում նստած, օրը հինգ անգամ հայհոյում է Լուսաւորչի հաւատը: Աստուած այդպէս բան չի ընդունիլ, պէտք է դրա վրէժն առնել: Մինչև երբ քնենք. երբ է սասունցին ցրտից թմրել, որ այժմ թմրի: Գիւղապետ եղբայրներ, մտածեցէք թէ ի՞նչ էք անելու, ս. Կարապետը վտանգի մէջ է:

Քահանայի այս քարոզից ետ խոր մտնչիւն բարձրացաւ սրահի մէջ, ամենն էլ խօսում էին իրար հետ: Մի երիտասարդ չը համբերեց, ելաւ ուժով ձայն տուեց. — այս խառն ի խուռն ձայներից բան չի հասկացոււմ. ուր է Յովնան գիւղապետը, թող նա առաջ գայ, իւր կարծիքն ասի, մենք նրան կը լսենք:

— Ո՞ւր է Յովնան, Յովնան, գոչեցին քառասուն հոգի միաբերան: Ահա սրահի մի կողմից առաջ եկաւ մի միջահասակ մարդ, երեսի գոյնով ոչ մէկից չէր տարբերւում. արեւը, քամին, ցուրտը ու տաքը միակերպ ազդել էին նրա երեսի դէմքի վրայ. գլխաւորը նրա խոր աչքերն էին, որ երկաթեայ փայլուն սլաքների նման թափան-

ցում էին դիմացինի սրտի խորքը: Գլուխը կլոր. դեմքը քառակուսի, կազմուածքը ջղոտ ու մտտ, քառասուն տարեկանի չափ: Ահա այսպէս էր Յովնան կոչւող մարդը, որ ոչ միայն սասունցու սիրելի աշտէնն ունէր, այլ և զոտու մէջ երկսայրի սուր:— Խօսիր, Յովնան, կանչեց ժողովուրդը միաբերան: Երբ ամենը լռել էին, Յովնան սկսեց այսպէս խօսել.— ահանջ արէք ինձ. ո՞վ Խուլթի ժողովուրդ. եթէ ուզում էք ս. կարապետը փրկել կամ ցանկանում էք Բագրատի վերէժն առնել այդ նզովեալ արաբներէից, այս ս. Սարգսի շաբաթը պարապ մի նստէք, քանի որ այդ տաք դժոխքի սատանաները թմրած նստել են մեր խեղճ մշեցոց տներում ու վառարանից պոկ չեն գալիս, հարկաւոր է նրանց վրայ յարձակուել: Փառք Աստծու, մեզ այնպէս անդամներ է տուել, որ ցրտին էլ կը դիմանան, տաքին էլ: Եթէ հարցնէք, երբ պէտք է յարձակուել քաղաքի վրայ, ես կասեմ հէնց հիմա, այս բուրին ու ձիւնին: Մինչև Մուշ կը հասնենք չորս ժամում ու աւազակներին կը գտնենք առաւօտեան քնի մէջ ընկղմած: Նրանից ետ ձեր խղճմտանքին եմ թողնում, թէ ինչ էք անելու նրանց: Ես վերջացրի խօսքս:

Լուսթիւն տիրեց սրահի ամեն կողմ: Տէրտէրը կրկին բերանը բաց արեց.

— Յովնան, արդեօք տեղեկութիւն ունիս այդ մարդկանց մասին, որ այդպէս համարձակ

առաջարկ ես անում:

— Ինչպէս չունեմ. երկու ժամ չկայ, որ տուն եմ եկել. այն օրից որ Բագրատ իշխանը գերի գնաց, ես հանգստութիւն չունեմ: Քսան երեսուն քաջ հայեր հետս առած շրջեցի ամեն կողմ, ութ օր շարունակ նրան հետեցի. տեսայ ճար չկայ նրան ազատելու, զուր տեղ կտրիճ տղէք պէտք է զոհ գնան, ետ դարձայ ու տեսայ անօրէն արաբներին ս. Առաքեալի վանքում անհոգ, անփոյթ նստած: Եթէ իմ ձեռին այս առաւօտ հինգ հարիւր մարդ լինի, աւազակներէից ոչ մէկը չունչը վրէն չի ազատուիլ:— Երբ որ այդպէս է, տղէք, գոռաց մէկը, ինչ ենք կանգնել, գնանք, ուր որ մեզ Յովնանը կը տանի:— Գնանք, կրկնեցին հարիւր ձայն իրար հետ:

Բ

Ձիւնը հեղեղի ոլէս վարար թափւում էր. քամին դէս ու դէն շարտում: Այսպէս եղանակին դիւրին չէր տնից դուրս գալ. բայց կէս գիշերն անց ահա հազարի չափ նիզակաւորներ Սարասեպ դիւղի դիմաց ժողովուեցին, ուր սպասում էր Յովնանը: Էլ երկար չը համբերեց, սկսեց բոլորի առջևից փայտէ ոտնամաններով սահել: Ողջ Սասունը դիտէր, որ այդ մարդը յոգնել, վհատել չգիտէր: Նա սահում էր, միւսները ետևից քայլում էին: Խումբը լռիկ շարունակում էր ճամբէն: Արշալոյսը հեռու չէր, երբ յանկարծ խմբի պա-

րագլուխը կանգ առաւ. առջեւ նկատեց մի անսովոր ձիւնադէպ բարձրութիւն: Նիզակը մեկնեց, երբ ձիւնի դէպի մէջ միեց, դիմադրութիւն զգաց և զրա հետ էլ մարդկանց աղաղակ, ձիւնների փոքնչոց լսեց: Շուտով ձիւնի դէզը փուռեց, ցիր ու ցան եղաւ և տակից դուրս պրծան չորս ձի ու չորս մարդ:—Այ մարդիկ, ովքեր էք, բարեկամ թէ թշնամի, հարցրեց Յովնան: — Եթէ բարեկամ չլինէինք, մի՞թէ այս ձիւնէ վերմակի տակ կը բնակուէինք, որ ձեզ դիմաւորենք, եղաւ պատասխանը:—Բարեկամներ, ահագին բազմութիւն էք, այսպէս ուր էք գնում. չլինի՞ հարսանիքի, ուրախութեան:

Յովնանը այս խօսող բարձրահասակ մարդի դէմքը լաւ գննելուց վերջը պատասխանեց.—Այո, հարսանիք ենք գնում, Գնդգէն իշխան, կորցրելու ժամանակ չունենք, եթէ ուզում էք մեր զուարճութեան մասնակից լինել, հրամայեցէք, գնանք միատեղ:—Ձեր արշաւանքը դէպի ո՞ր կողմն է, հարցրեց իշխանը լրջօրէն ու կամաց:

—Դէպի Մուշ:—Մօտիկ ենք:—Մի բանի քայլ է մնացել, շտապենք, քանի որ Իսմայէլի զաւակները ոչինչ չը գիտեն:

Երբ Յովնանը Մշու բարձր եկեղեցու զամբէթը նշմարեց, կանգ առաւ: Զօրքը նրա շուրջը բոլորուեց, նա նրանց երեք խմբի բաժանեց. մի մասը, որի առաջնորդն ինքն էր, քաղաք էր մտնելու հարաւային կողմից. միւսը արեւելեան

կողմը պէտք է շրջուէր. երրորդն արեւմտահիւսիս պէտք է գնար: Յովնանի կարգադրութեամբ երեք խմբերն էլ յարձակմամբ թափուեցին քաղաք: Սասունցոց աղաղակ բարձրացնելու վրայ արարները շփոթուեցին, անխուսափելի վտանգը տեսնելով աղիողորմ ձայներ հանեցին: Գերիները փայտ ու ջուր կրելը թողած ուրախութեան ձիւն արձակեցին: Այդ միջոցին Եուսուֆ ոստիկանը Բաղրատի պալատի մէջ խառնաշփոթ ժրխորից վեր թռչելով շուարել էր. չէր իմանում ով է իւր անկողնի երջանիկ հանգստութիւն խանգարողը: Երբ իմաց արին, որ արեւնարբու լեռնցիք քաղաք են մտել, սարսափած թողեց պալատը, վազեց մտաւ Փրկչի եկեղեցին, կարծելով որ նրա գմբէթի մէջ ապահովութիւն կը գտնի: Բայց սասունցի խումբը եկեղեցին պաշարելով հասաւ անօրէն մեծաւորի կուշտը և նիզակով մէջքից, թեի տակից զարկելով սատկացրեց: Գուրգէն Արծրունի իշխանը իւր ազգական պատանդներին բանդից հանեց: Սասունցիք թշնամիների դիակների ու արեան մէջ ուրախութեան և զուարճութեան օր էին կատարում ձեռն բնկած աւարը իրանց մէջ բաժանելով:

—Այդ ամենը հայի ապրանք է, ասում էր Յովնանը. վասպուրականի ու Տարոնի հայերի ստացուածք է, սասունցիք իրաւունք ունեն սեպհականելու: Բարբարոսները ինչ են բերում

Հայաստանի բնակչին — իրանց դարձելի կրօնը և իրանց արիւնխում սուրբ:

Գուրգէնն սկսեց զննել այդ անսովոր մարդուն, որ ժողովրդական հայի տիպն էր. հաստատ կամքն ու կորովը գէմքի վրայ պարզ փայլում էին.

Յովնանն էլ իւր կողմից սուր աչքերը ձգեց իշխանի վրայ և մի ակնարկով տեսաւ, որ իւր առաջ կանգնած է մի վստահ, քաջ, զօրեղ, մինչև անգամ յանդուգն երիտասարդ. գէմքին կնճիռի հետք չըկար, երկու գուարթ մեծ սև աչքեր ուրախութեան փայլ էին սփռում աջ ու ձախ. անդամները բարեկազմ և վայելուչ էին, հագուստը պարզութեան մէջ ունէր իւր պերճութիւնը. զէնքերն ու ասպարը զարդարուած էին ոսկով, արծաթով: Յովակ ձին, որի սանձը ծառան բռնած պահում էր, իւր տիրոջից աչք չէր հեռացնում, շուտ շուտ խրխնջալով անհանգիստ գլուխը գէպի նա էր դարձնում: — Երևի զնալու տեղ ունես, հարցրեց Յովնանը: — Այո, պատասխանեց Գուրգէնը, միայն բաժանուելուց առաջ կամենում եմ մի հարց տալ: Յովնան, դուք սասունցիքդ քաջութեան մեծ գործ կատարեցիք. բայց ի՞նչ էք անելու վաղը, երբ ամիրայետը Եռուսեմի տեղ ուրիշին ուղարկէ և ձեր Խոթը 150 հազարով պաշարելով տակն ու վրայ անի: — Սաժող անհաւատալի չէ, կարելի է կատարւի, Գուրգէն իշխան. հէնց միայն այն պատճառով, որովհետև մեր հայը մարդ չէ: — Ե՛հ, ես

ձանձրացել եմ այսպիսի խօսքեր լսելուց. «հայը անմիաբան է, հայը անպիտան է, հայը վախկոտ է և այլն, և այլն»: Կարծես այսպէս ասողները իրանք հայեր չեն. կամ յոյնը, պարսիկը, ասորին, արաբը միաբան ու միահոգի են: Աշխարհիս երեսին մարդիկ ինչպէս գէմքով, նոյնպէս զիրքով, բնաւորութիւնով իրարից տարբեր են: Անկարելի բանը մի կողմ թողնենք, ես գործադրելու բանն եմ հարցնում, եթէ հայը մարդ լինէր, ի՞նչ պէտք է անէր. խելօք մարդ ես, այս տաա ինձ: — Քոտուածը լաւ հարց է, բայց վախենում եմ պատասխանը քեզ պէս պատուական, քաջ երիտասարդի սիրտը վիրաւորի: — Ի սէր հայութեան և քրիստոնէութեան ասա, չի վիրաւորի: — Լաւ, ասում եմ, լսիր: Երբ որտեղ որ հայեր կան, միաբանուեն և առանց նախարարների իրանց գլխի ճարը տեսնեն, այն ժամանակ թերիս հայ ազգը իւր փրկութիւնը գտնի:

Այս անակնկալ խօսքի վրայ իշխանը մնաց զարմացած և մի կարմրութիւն եկաւ նրա երեսը: — Ի՞նչ յանցանք են արել նախարարները, որ այդ աստիճան քու ատելութեան արժանացել են, Յովնան: Գիտեմ որ մեր նախահայրերը շատ պակասութիւն են ունեցել, մի քանիսը նրանցից անպիտան են եղել, բայց այնպիսի քաջարի մարդիկ էլ տուել են նախարարեան տները, որ մեծ ազդեբիւն անգամ փառք ու պատիւ կը բերէին: Սակայն ես հետաքրքիր եմ իմանալու պատճառները,

Թէ ինչո՞ւ դու իշխանների ու ազնուականների այդքան թշնամի ես. քանի որ շատ անգամ նրանց ծառայել, նրանց հացը կերել ու նրանց տանը բնակուել ես: Մինչև անգամ գիտեմ, որ Բագրատ իշխանը քեզ շատ էր սիրում: — Այո, ասածդ ճիշտ է, Գուրգէն իշխան, ես օրերով տուն չեմ եկել, որ կարողանամ Բագրատին մի կերպ ազատել: Ամենը նրան խորհուրդ էին տալիս, որ Ոստիկանի մօտ գնայ, բարկութիւնը չը գրգռէ. մենակ ես էի աղաչում, որ չը գնայ, դժոյշ լինի այն մարդկանցից, որ պատիւ են համարում ոչ միայն բրիտանականների արիւնը թափել, նրանց դերել, այլ և խաբէութիւնով իրան դաւաճանել: Զուր ես ինձ մեղադրում. ես թշնամութեան հոգի չունեմ ոչ իշխանի և ոչ ազնուականի դէմ: Իմ լեռների մէջ ես ապրել եմ հանդիստ ու երջանիկ և կապրէի առ միշտ իմ գիւղի մէջ, եթէ Բագրատ իշխանը ինձ չը կանչէր, իւր մօտ բռնի պահելով չը սովորեցներ, թէ հայ ժողովրդի թշուառութեան միակ պատճառը ազնուական դասն է: Գոնէ տաններու տարուայ ընթացքում այդ համոզման եկայ: Նրբ ազգի գլուխը մի մարդ կամ մի շարք մարդիկ են անցնում, ամենից փառք, պատիւ չունում, դրանց փոխարէն պարտաւոր են այդ ազգին ոչ միայն պաշտպանել, այլ և կառավարել: Այդ պարտքը արդեօք կատարե՞լ է իշխանների խումբը: Նախարարների ո՞ր ազգակործան արարքները յիշեմ: Դո՛ւ որ երկու մեծ նախարարու-

թեանց, Արծրունեաց ու Մամիկոնեաց շառաւիղն ես. լաւ պէտք է իմանայիր թէ ինչո՞ւ Բագրատը դնաց թշնամիների ոտներն ընկաւ: Աշոտ Արծրունին վատահ չէր իւր նախարարների հաւատարմութեան վրայ. այդ իշխանները խեղճ Հայաստանի տէրերը չէին, այլ բռնաւորները. չեն կարողանում նրան պաշտպանել ոչ օտարից և ոչ իրանց կոյր կրքերից. փոքրիկ փառասիրութիւնով իրանց անձերի ու ազգի համար խորխորատ են փորում: Քաջ ու անպարտելի են իրար դէմ կրուելիս, անխիղճ կերպով թափում են իրանց հպատակների արիւնը. կողոպտում, աւերում են հակառակորդի երկիրը, որ նոյնպէս հայինն է: Եւ ի՞նչ է դրանց աչքում հայը—ոչինչ: Այս բաները տեսնելով սիրտս դառնացել է, իշխան. ցաւում եմ ազգիս վրայ, որ իւր մարմնաւոր ու հոգեւոր իշխաններին հլու, հնազանդ մնալով ամեն օր կորչում է հոգով ու մարմնով:

Յովնանի այս խօսքերի վրայ լուռութիւն տիրեց. երկուսն էլ աչքերը գետնին գցած մնացել էին կանգնած: Վերջը Գուրգէնը կարծես քնից արթնացած, առանց լսածին պատասխան տալու, ձեռը կուրծքին դրեց, հրաժարական ողջոյն տալով շտապով հեծաւ Յովակը և դէպի արևելք ուղղեց նրա գլուխը: Նրան հետևեցին երեք սպասաւորների հետ այլ և Արծրունի պատանդները:

Յովնանն առժամ նայեց խմբակի ետնից և նիզակի վրայ կրթնած խօսեց. — Միթէ ասածս

ճշմարտութիւնն չէր: Նախարարները փոխանակ ընդհանուր վիճակին դարձան տանելու, ողորմելի փառասիրութիւնով իրար հետ կուռում են և մէկ մէկու դաւաճանում: Այս թշուառութիւնն աչքովդ տես, դու հայ, դու բրիտանեայ, դու խեղճ Յովնան և անտարբեր ֆինս արձանի նման, երբ որ տեսնես՝ եղբայրներդ մեռնում են տանջանքների մէջ, զաւակդ մոռանում է իւր Լուսաւորիչն ու հայութիւնը, կինդ ու աղջիկդ գնում են օտար երկիր բռնաւորին աղախին ու հարձ լինելու: Հարիւրաւոր տարիներ այս է խեղճ հայի վիճակը, որի առիթով իշխան ու եկեղեցական տխմարի պէս կրկնում են «այս բոլորը մեր մեղքի հետեւանքն է»: Միթէ Աստուած միայն հայոց ազգի մեղքն է տեսնում, և եթէ տեսնում է, հապա չի քաւում:

Այսպէս մտածելով Յովնանը գնաց գէպի քաղաք, ուր սասունցիք զբաղուած էին աւարով: Ժողովեց նրանց և յիշեցրեց, որ գնալու են ս. Կարապետ նոյնպէս ազատելու: Իսկոյն լեռնցիք ամեն բան թողած վեր թռան, որոտալի ձայնով գոչեցին. «Գնանք սուրբ Կարապետ»: Հազարաւոր նիզակներ ճոճելով հետեւեցին Յովնանին:

Մեծ համարմունք ունէին քաջ սասունցիք այս մարդի վրայ. առանց ընտրութեան առանց ժառանգական իրաւունքի, առանց հարստութեան մեծ ազդեցութիւն ունէր Սիմ լեռան վրայ: Անշահասէր էր, խեղճ ու անտէրի օգնական, հարստահա-

քողների թշնամի. այս յատկութիւնների վրայ պէտք է յիշել իւր գրել-կարգալու կարողութիւնը, որ շատ քիչ մարդկանց էր տուած այն դժուար ժամանակ: Այդ Յովնան եղբայրը սասունցու համար մի տեսակ սուրբ էր, ինչպէս Մովսէսը իսրայէլացոյց համար: Այժմ նրան տանջողը այն միտքն էր, թէ չլինի Գուրգէնի մարգարէութիւնը կատարուի:

Սրեր մայր էր մտնում, յանկարծ մի խումբ արաբացի զինուորներ երևացին: Սասունցիների գէմ էին գալիս: Յովնան նշան տալով իւր մարդկանց փոքրիկ գնդերի բաժանեց: Քառակուսիներ կազմելով աշտէները հանեցին ու պաշարելով արգելեցին ձիաւորների արագ ընթացքը. շատերին ներքեւ գլորեցին իրանց ձիերից, ճերմակ ձիւնը կարմիր ներկեցին նրանց արիւնով. բայց ձիաւորների մի մասը կարողացաւ ճեղքել լեռնցի հետեակ զօրքը և արագ անցնել Հայաստանի սահմաններից, որ գոյժ տանի թէ Սիմ լեռան ապստամբները ջնջեցին տաճկաց բանակը և ամիրապետի փոխանորդին սպանեցին:

Այլ ևս վտանգ չկար: Ս. Կարապետը ազատուած էր բոլորովին. Յովնան շարունակեց իւր ընթացքը և մտաւ տաճարը աղօթելու: Վանահայրը և միաբանները գոհութեան մաղթանք կատարեցին ի փառս Փրկողին: Յովնանին իւր ընկերների հետ տարան սեղանատուն ընթրելու, ուր գլխաւորապէս խօսում էին լեռնականների

արած քաջութիւնների վրայ: Յովնանը շատ քիչ էր խօսում. վերջը յոգնութիւնը պատճառ բռնելով գնաց մեկնուեց խոտի դէզի վրայ:

Գ

Այս ժամանակ Հայաստանը բաժանուած էր երեք մեծ նախարարութեանց մէջ—Բագրատունեաց, Արծրունեաց և Սիւնեաց: Մամիկոնեանք միայն անուենով էին մնացել. միւս իշխանական տները հարկատու ճորտեր էին դարձել Արծրունեաց Աշոտ մեծ նախարարին, որ մի յանդուգն և փառասէր երիտասարդ էր: Նրա մայր Հռիփսիմէն, որ իւր սրամտութիւնով, խոհեմութիւնով և բարեպաշտութիւնով մեծ հռչակ էր վայելում, իւր եղբայր Բագրատի գերի տանուելու օրից ի վեր շատ տխուր և անհանգիստ էր: Վախենում էր, որ մեծ իշխանին շղթաների մէջ նեղելով հաւատն ուրացնել տան: Առանց զաւակներին բան ասելու իւր հաւատարիմ իշխան Խոսրովին ուղարկել էր իմանալու, թէ ի՞նչ վիճակի մէջ է կամ ազատութեան ճար չըկայ: Երեք ամիս էր, Բիւրունեաց ծովի ափին, Բերկրի քաղաքի մէջ նրա գալուն էր սպասում:

Յանկարծ լուր տուին, որ Խոսրովին եկել է: Տիկնոջ երեսը պարզուեց, հրաման արեց որ ներս գայ:—Բարի եկար, իշխան, տեսա՞ր Բագրատին:—Տեսայ, իշխանուհի, խօսեցի հետը: յոյս կայ, որ ամիրապետի խստութիւնը քիչ ժամանակից կակ-

ղի. որովհետեւ երկրի մէջ խռովութեան նշաններ կան: Այնտեղ եղած միջոցիս մի դաւադրութիւն բացուեց, շատ մարդիկ մահուան դատապարտուեցին: Չանաղան գաւառներում ապստամբութեան նշոյլներ կան. եթէ քրիստոնեաներս խելօք մնանք, մահմեդականների մէջ քաղաքական պատերազմ կըծագի: Գրգըման առիթ չպէտք է տանք, թէ չէ նրանց կրօնամոլութիւնը վառելով կատաղութեան գոհ կը գնանք:—Ի հարկէ այդպէս է: Ես էլ միշտ այն խորհուրդն եմ տուել, որ անօրէն ազգի հետ խոհեմութիւնով վարուենք, հայ իշխաններին սերտ կապով միացնենք, մեր երկիրը լաւ կառավարենք, զօրանանք. բայց իմ տղէքը խօսք չեն հասկանում. խելքները զուարճութեան տուած՝ քսան խորհուրդներից մինը չեն կատարում:

—Ասածներդ միանգամայն ճշմարիտ են, Տիկին. Բագրատ իշխանը որ այնքան մեծամիտ է, նոյնպէս խոստովանեց թէ, իմ գլխին այս փորձանքը չէր գալ, եթէ երկու հոգու խորհրդի մտիկ անէի: Աստուած Հայաստանի մէջ միայն երկու խելք է ստեղծել. այդ խելքից մինը լցրել է մի կնկայ գլխի մէջ, միւսը մի լեռնականի:—Ո՞վ է այդ լեռնականը, իշխան, հարցրեց Տիկինը աչքերը փայլեցնելով:—Մի սասունցի Յովնան:—Յովնանը:—Դու Յովնանին ռոտեղից ես ճանաչում, Տիկին, այդ անունը ինձ բոլորովին անծանօթ է:—Ի՞նչպէս չըճանաչեմ, մեր մեծամեծ իշխանների յիմարութեանց առաջինն այն է, որ

հասարակ ժողովրդի մարդուն արհամարհում են, չիմանալով նրա խելքից, քաջութիւնից օգուտ բաղել: Չեն տեսնում տխմարները, որ եթէ հայ եկեղեցին այսքան հալածանքներին դիմանում է, այսքան ներքին ու արտաքին բռնութեանց համբերում է, պատճառը միայն այն է, որ իւր դրոները անխտիր բաց է ունեցել մտաւոր կարողութիւնների առաջ: յետին աղքատ շինականին, անագատին առել է իւր ծոցը, մնուցել, մեծացրել, մինչև անգամ կաթողիկոսական գահի վրայ բարձրացրել:—Տիկին, դու ասիր որ այդ Յովնանին ճանաչում ես, ուրեմն երեւիլ մարդ է:—Եթէ իւր զգեստներին, իւր ազգային անուսին, իւր հարստութեան ու կալուածներին նայենք, ամենաուշինչ մարդն է, իսկ եթէ քաջութեան ու խելօքութեան նայենք, ողջ Հայաստանի իշխանների մէջ տասն հոգի չենք գտնիլ նրա հետ համեմատելու համար:—Բայց ի՞նչպէս կարող է Արծրունեաց իշխանուհուն այդպէս ծանօթ լինել մի յետին շինական, այդ ինձ զարմացնում է:—Երբ ես Յովնանին ճանաչեցի, Արծրունեաց տիկին չէի: Ես Բագրատունեաց օրիորդ: Նա Տարօնում եղբորս պալատի մէջ իշխանագուհիների հետ խաղում էր. ճարպիկ ու զօրեղ էր մարմնաւոր կրթութեան, մարզերի մէջ: Մտաւոր կարողութեան կողմից էլ զարմացնում էր իրան կարգացնող վարդապետին. վերջը դարձաւ հօրեղբորս ատենադպիրը: Եթէ մէկի գաղտնիք հաղորդելու կարիք կար, Յով-

նանին էր յանձնւում. երբ հօրեղբորս տղերանց վտանգաւոր ճանապարհից դարձնել էր հարկաւոր, կրկին Յովնանին էին դիմում: Սակայն յանկարծ մի խոր լուծիւն տիրեց այդ մարդի անուան վրայ. Յովնանը մէջտեղից անհետացաւ: Պալատից անհետացողը մենակ նա չէր. հօրեղբորս դուստր Վասկանուշը նոյնպէս հեռացուեց յունաց սահմանները, մի կուսաստանում կեանքը մաշելու: Ամենին զարմանք պատճառեց այս դիպուածը բացի ինձնից: Ես գիտէի, որ Յովնանն ու օրիորդը իրար սիրում են. մի քանի անգամ նրանց տեսակցութեան ներկայ եմ եղել ծաղկանոցի մէջ, ուր սիրահարները ժամադիր էին լինում: Նախատեսնում էի սարսափելի հետեանքը: Քանիցս յորդորեցի Վասկանուշին ետ կենալ այդ սիրուց և երիտասարդին իրանից հեռացնել: Խորհուրդս իրաւացի գտաւ օրիորդը, բայց անկարող եղաւ բաժանուել իւր սրտի սիրածից: Վերջն այդ աքսորները լսելով դառնացայ: Այդ դիպուածից երեք ամիս անցած հօրեղբայրս հրաւիրեց ինձ, գնացի իւր մօտ. տեսայ որ զաւակի հետ ինքն էլ է պաատփուել: Ժամանակից առաջ ծերացել էր: Ուստի խնդրեցի, որ բաւական համարի եղած պատուհասը, հրաման տայ դառնալու: Խիստ մարդը շանթաճիդ աչքերով վրէս գոռաց. «մի խօսիլ, միայն մահը կարող է նրանց արգելանոցից բաժանել»: Էլ ի՞նչ կարող էի օգնել, սրտակոտոր դարձայ մեր տուն: Հօրեղբայրս սրտի նեղութիւնից օր

օրի վրայ տկարացաւ ու մեռաւ: Վերջապէս հրաւէր գնաց Վասկանուշին, որ տուն գայ. նա պատասխանել էր. «շատ երջանիկ եմ կրօնաւորութեան կեանքի մէջ, այստեղ ազնուատոհմութիւն չկայ. Աստծու արարածները հաւասար են:—Իսկ Յովնանը ինչպէս լոյս աշխարհ դուրս եկաւ, հարցրեց Խոսրովը հետաքրքիր: — Այդ երկաթի մարդին միայն սպանել կարելի էր, թէ չէ մըշտնջեանական բանդարկութեան ենթարկելը յիմարութիւն էր: Հօրեղբայրս հրամայել էր Շիրակ գաւառի վանքի մէջ խիստ կալանաւորած պահել: Երկու տարուց ետը ճամբորդութեան միջոցին անդուլթը հրամայեց աւելի խիստ հսկել բանդում. ձգել տուեց մի գետնափոր, խոնաւ սենեակի մէջ, հէնց միայն այն յանցանքի համար, թէ ինչո՞ւ նա գիւղացի տեղով համարձակուել է մի իշխանի աղջիկ սիրել: Երբեմն Աստուած մարդու յիմարութեան չափը ծաղրում է, այդ մթին սենեակը, որ խոր վիրապի նման էր, գետնափոր ուղիի սկիզբն է եղել. ուստի նոյն գիշերն և եթ Յովնանը սողալով դուրս է եկել ու ազատուել: Բազրատունեաց իշխանը իւր վրէժխնդրութեան մէջ սխալուել էր. լսեցի որ Յովնանն ութ տարուց ետ գնացել է Սասուն, քաշուած կեանք է վարել իւր լեռների ու հայրենի գիւղի մէջ: Վերջը նրան երկու անգամ տեսել եմ եղբօրս Բազրատի տանը, իբրեւ Սասունի ներկայացուցիչ:—Իսկ դու, Խոսրով, նամակ չբերել եղբօրեցս: — Ոչ, Տիկին,

հնար չկար, շատ խստութեամբ էին պահում նրան: Երբ ես այնտեղ հասայ, երկտակ շղթայի մէջ էր. վերջը կապանքը թուլացրին ու բանդը փոխեցին: Թոյլ տուին որ ընտանիքի հետ տեսնուի, կրօնափութեան սպառնալիքը թողին: Այս միջոցին էր, որ բանդապետի ձեռը կաշառք դնելով կարողացայ նրան տեսնել: Ուրախ էր, յոյս ունէր ազատուել, բայց պատուիրեց ինձ, որ Տիկնոջ յայտնեմ, որ ամենին խաղաղութեան հրաւիրես, ժողովրդի մէջ խռովութիւն չըծագի:—Իմ փափաղն էլ այդ է. Աշոտ որդուս էլ այդ խրատն եմ տալիս: — Խոսրով, դու յոգնած ես. հանգստացիր, գնալու ես վաղը Մոկս սպարապետ եղբօրս մօտ և պատմելու թէ ինչպէս տեսար Բազրատ իշխանին:—Գլխիս վրայ, Տիկին, ասեց Խոսրովը ու դահլիճի դռնից հագիւ դուրս եկած ապուշ կտրուեց ու կրկին Տիկնոջ մօտ վերադարձաւ:—Ի՞նչ կայ, Խոսրով, ինչո՞ւ ես գաւար:

Այս ասելիս Տիկինն էլ մնաց զարմացած, երբ տեսաւ, որ Արծրունի պատանդները զուարթերես իրար ետնից ներս են մտնում ու խոնարհ գլուխ տալիս:

Դ

—Այս ինչո՞ւ էք ետ դարձել, հարցրեց Տիկինը զայրացած, ձեր փախուստով ոստիկանին չէք խաբում, այլ մեզ:—Ո՛չ, Տիկին, ոստիկանը

իւր կեանքը ձեզ բաշխեց, պատասխանեցին միաբերան, ոչ ինքը կայ և ոչ իւր զօրքը, ամենն էլ կոտորուեցին:—Ի՞նչ էք ասում, ռվքեր էին այդպէս անխոհեմ գործ անողները: — Սասունցիք, Տիկին:—Սասունցիք:— Այո, սասունցիք իրանց գլխաւոր ունենալով Յովնանին, յարձակուեցին Մուշի վրայ, բոլոր արաբներին ջարդեցին. եռսուֆ ոստիկանին սպանեցին, մեզ ազատ թողին ու իրանք գնացին ս. Կարապետի վրայ յարձակուող արաբ խմբի դէմ: — Բացի Յովնանը ուրիշ գլխաւոր չունէին սասունցիք:— Գուրգէն իշխանն էլ հետն էր, բայց նա հրամաններ չէր տալիս:—Ո՞ր Գուրգէնը իմ տղայ Արծրունին. միթէ նա այդպէս յիմարութիւն արեց: — Ո՛չ, Տիկին, ուրիշ Գուրգէն էր. մենք նրան չէինք տեսած, բայց նա էլ Արծրունի էր:

Տիկինը գունատուած նստեց մի կողմ և երիտասարդներից մէկին նշան տալով ասեց. — Գրեգոր իշխան, մօտ արի, ասա, ռվ է այդ Գուրգէն Արծրունին, չը կարողացա՞ք իմանալ: — Ինչպէ՞ս չէ, Տիկին, նրա ծառայից իմացայ, յունաց երկրից է գալիս, հօրով Արծրունի է, մօրով Մամիկոնեան, գեղեցիկ, պարթև, սև աչք-ունքով, սև մօրուքով, 25 - 30 տարեկան մարդ է: Կայսրը շատ սիրել է այդ բաջ տղային, գաւառ է պարգևել, կամեցել է հարսնացու տալ, բայց սա թողել է ամեն բան ու հայրենիք գարձել:— Հօր անունը չիմացար: — Իմացայ, Տիկին,

ասում են Ապուլէլճի որդին է: — Այս խայտառակ հանգամանքի մէջ այդ էր պակաս, հառաչեց Տիկինը ցաւազին: Այդ Գուրգէնը հետը զօրք ունէ՞ր: — Ո՛չ, երկու թիկնապահ և մի ծառայ ունէր: — Սասունցիք նրան չէին հնազանդում: — Ո՛չ, նա գործի մէջ չէր խառնուում և բացի Յովնանից ուրիշ մարդու հետ չիօսեց. մէկ օր միայն մեզ հետ ճամբորդեց, երկրորդ առաւօտ բաժանուեց, գնաց: — Լաւ, իմացայ ով է, գնացէք, դուք հանգստացէք: Ապա Խոսրովին դառնալով Տիկինը խօսքը շարունակեց. — տես, ինչ բանից որ վախենում էինք, այն կատարուեց. այսպիսի օրերին Ապուլէլճի տղի լոյս ընկնելը Աստուծո պատիժ է: Իշխանը խօսքիս նշանակութիւն չտուեց. անխիղճ կերպով մարդու արիւնը թափեց, իմ որդի Աշոտըն էլ հօրը յաջորդելով անիրաւութեան վրայ անիրաւութիւն աւելացրեց, որք տղի ժառանգութիւնը բոլորովին յափշտակեց: Այժմ այդ երիտասարդ Գուրգէնը գործիք չպէտք է դառնայ արաբի ձեռում:—Ի՞նչ ես ասում, Տիկին, այդ ետասարդը Արծրունի արիւն ունի երակների մէջ, այդպէս դաւաճանութիւն նա չի անիլ:— Ի՞նչ անմիտ խօսք ես ասում, Խոսրով. Մեհրուժանը, Շաւասպը Արծրունիներ չէին: Այդ տոհմից ես ինքս եմ վախենում. Արծրունեաց տոհմը միջին կարգի մարդիկ չունի. կամ լաւ մարդիկ է բերում կամ անօրէնների անօրէնն է հանում:

Խոսրովը այս խօսքերին պատասխան չտուեց,

Տիկնոջ վսեմ նայուածքից ակնածելով գնաց իւր սենեակը հանգստանալու: Իսկ սրամիտ Տիկինը գուշակելով գալիք փոթորիկը՝ ընկաւ Աստծու առաջ իւր երկրի կորուստը ողբալու:

Այդ միջոցին նրա որդի Աշոտ իշխանը միւս երկու եղբայրների հետ խաղերով, անառակութիւնով և զուարճութիւնով էր զբաղուած: Ապուսպէճի տղի գալուստը բոլորովին անուշադիր թողին: Յովնանը պարապ չէր. իւր լեռնցիները ժողոված կըթում, վարժում էր արաբներից խլած գէնքերով: Մուշի մէջ եղած պաշարն ամբարում էր Խութի անառիկ տեղերում և լեռան դիւրամատոյց գիւղերն ամրացնում:

Ե

Այդ ժամանակ մի ձիաւոր լայն մոխրագոյն վերաբերկուի մէջ փաթաթուած Վարագից մտախոհ գնում էին դէպի Խոյ: Թէպէտ երկինքն ամպամած էր ու գետինը ձիւնաթաղ, բայց մարդը երբեմն գլուխը երկինք գարձնելով կուրծքից հառաչանք էր հանում. ապահով էր, որ ոքմին իւր սրտի տխուր ձայնը չէր կարող լսել: Դա Գուրգէնն էր, որին ծանր էր թւում Վասպուրականի օդը, նա որոշել էր վայրկեան առաջ հեռանալ այդ երկրէն: Երբեմն ինքն իրան ասում էր. «ախ երանի մի անգամ էլ նրան տեսնէի, մի անգամ էլ սրտիս վերքը նրա առաջ բանայի, նրա սիրտն էլ մի անգամ տեսնէի, այնպէս հեռանայի այս երկրից»:

գնայի թորթում ցաւոտ կեանքս անցկացնելու, ուր երջանկութիւն էի երազում:

Այսպիսի եղանակին ուղեգնացութիւնը շատ էլ զուարճալի չէր. երբ ճանապարհի վրայ գիւղ էր պատահում, խանձուած սիրտը ստիպում էր որ ժամ առաջ հեռանայ, որպէս զի մարդու հետ խօսելուց, պատասխանելուց ազատ մնայ: Երկու երեք գիշեր աննշան գիւղերի մէջ անցկացնելուց վերջը մօտեցաւ Խոյին և արևելքը թողած դէպի հիւսիս գնաց ու մտաւ Անձևացեաց քարքարուտ գաւառը: Նրա սրտի զօրաւոր փափագն էր Ռշտունեաց օրիորդ Հեղինէին տեսնելը, որ այժմ դարձած էր Մուշեղ իշխանի կինը: Հոգեաց վանքն էր հասել, բայց պէտք է գնար Կանգուար ամրոցը, որ անառիկ ժայռերի ծոցում էր կանգնած. քարայրից քարայր պէտք է անցնէր այդտեղ հասնելու համար: Ժայռի բարձրութեան վրայ արհեստական պարիսպներն ու աշտարակները աւելի դժուարացնում էին մօտենալը, բացի այդ միայն մի ճանապարհ կար ժայռի գլուխը հասնելու համար:

Գուրգէնը կանգնած այդտեղ սրտատրոփ նայում էր բարձրաբերձ աշտարակներին, ուր Հեղինէն էր ապրում: Մտածութիւնների մէջ շփոթուած չգիտէր, ի՞նչ հնար գտնի իւր սրտի սիրելուն տեսնելու համար: Յանկարծ նրա աչքով ընկան երկու հոգի, որոնք վազելով դէպ իրան էին գալիս: Մէկն անցաւ, միւսն էլ անցնում էր: Գուրգէնը նրա թևից բռնեց. — այ մարդ, ինչո՞ւ

ես փախչում, պատճառն ասա, լսեմ:—Աւագակ քուրդերը թագ էին կացել. բազմութեամբ յարձակուեցին, մեզ խփեցին, իշխանին վիրաւորեցին: Ահա գալիս են այս ճամբով, փախիւր, թէ չէ քեզ էլ մեզ հետ գերի կը տանեն կամ կսպանեն: —Սպասիր, այ մարդ, ասեց Գուրգէնը նրա թեւ ամուր սեղմելով, այդ իշխանի անունն ի՞նչ է:

—Մուշեղ, Մուշեղ է անունը, Անձեացեաց իշխանն է: Թող, անօրէններն եկան:

Գուրգէնը սուր աչքով չափեց նիզակներով զինուած ձիաւորների խումբը, վերադառնալով մի կողմ դրաց, փոքրիկ վահանը ձախ ձեռքին, աջով սուրը ճոճեց ու ձիուն խրախուսեց. —Դէ, քեզ տեսնեմ, Յովակ, ինչպէս կը թռչես:

Մարդ ու ձի փոթորկի պէս տեղներէից պոկ եկան, թռած յարձակում արին եկող խմբի դէմ: Ահագին սուրը շողում էր աջ ու ձախ. փայլակի նման փայլում էր ու այս կողմ, այն կողմ մեռել ու վիրաւոր թափթփում: Մի քանի ըսպէից ետ էլ մարդ չը կար կանգնած: Սրի բերանից ազատուողը գլուխն առել էր փախել: Միայն մի մարդ էր ֆնացել, նրա էլ ձեռները մէջքին կապած, ոտներն էլ ձիու փորի տակից շղթայած: Մուշեղ իշխանն էր դա: Գուրգէնը ձիուց իջաւ, թեւերն արձակեց, ամեն կողմից զինուած անգէն մարդիկ փախչելով եկան, մէկն ընկած գլխարկն էր բերում. միւսը սուրը, երրորդն աջ ուսի վերջըն էր փաթաթում: Մուշեղը զարմանքն ու ապ-

շութիւնը թոթափելով դարձաւ Գուրգէնին ասեց. —Ո՛վ քաջ, խնդրեմ անունդ ինձ բաշխես, որ իմանամ թէ ո՞ւմ եմ շնորհապարտ իմ ազատութիւնով: —Իմ անունն է Շաղգոմեցի Սուրէն, պատասխանեց Գուրգէնը: —Շատ լաւ, եղբայր Սուրէն, գնանք իմ ամրոցը, եթէ կուգես, իմ մօտ կը բռնակուես, եթէ չէ, պարգև ու ընծայ կստանաս քու արած մեծ ծառայութեան համար:

Գուրգէնը խիստ զբաղուած էր Մուշեղի կերպարանքը դիտելով. նա զուարճութիւնից, մոլութիւնից յոգնած քառասուն տարեկան մարդ էր: Մըտքումն ասում էր. «ափսոս չէ՞ր, որ իմ Հեղինէն այսպէս մարդու բաժին է ընկել»: Հասան Կանգուար. ժայռի գլուխը, միջնաբերդի առաջ ամբոխը սկսեց քիչ քիչ ցրուել. ազնուականները մտան պարիսպների ներսը, ուր Մուշեղի շղթան կոտրելու էին: Վերքը վտանգաւոր չէր. պառաւ կիներ վերքի պոռնակները միացրեց, գինով, մեղրով և զանազան խնկեղէններով շինած սպեղանի վրէն տարածեց ու ապահովացրեց, որ շուտ կը լաւանայ: Անձեացեաց Տիկինը ամեն հարկաւոր բանը տալուց ետ անտարբեր նայում էր իշխանի հառաչանքին: Զարմանալի կերպարանք սենէր այդ կիներ. դիմացինի վրայ ամենից շատ ազդում էին նրա աչքերը. կապոյտ ինչպէս ծով, բայց երկար արտևանուածների տակ ծածկուած, սև էին երևում: Սաթի պէս սև մազերը պսակում էին նրա գեղեցիկ ճակատը: Ճերմակ գոյնն էր երեսի վրայ տի-

րողը, ուր կարծես ամենևին ծիծաղ չէր ծագել։ Այս քչախօս կնոջն ամեն մի տեսնող մարդ կարող էր յարգել, բայց նրան կը սիրէր շատ քիչը, որովհետեւ անթափանցելի էր նա ամեն տեսակ մտերմութեան։ Արդէն լուռ ականջ դնելով իմացել էր, թէ ի՞նչ պէս է ամուսինը գերի բռնուել, թէ ինչպէս մի քաջ օտարականի միջոցով ազատուել, սակայն չէր հետաքրքրուում տեսնելու, թէ ո՞վ է այդ մարդը, որին դիտելու համար ամրոցի բնակիչները անդադար շարժում էին սենեակի դռան վարագոյրը։ Մուշեղը քիչ հանդարտուելուց վերջն ասեց. — Տիկին, մենք ամրոցի մէջ մի բարեբար ունենք։ Նրա արած ծառայութիւնն այն աստիճան մեծ է, որ ինչքան հասարակ մարդ լինի, պէտք է մեզ հետ սեղան նստացնենք, հաւասարի պէս պատուենք։ — Քու կամքն է, իշխան, դու գիտես, պատասխանեց Տիկինը։ — Այդքան անփոյթ մի լինիլ, գիտեմ անտարբերութեանդ պատճառը. յանցանքն իմն է, որ սրտիդ հակառակ ամուսնութիւն կատարել տուի։ Այն մարդին հրաւիրէ, սեղան պատրաստել տուր։

Տիկինն անձայն դուրս եկաւ, աղախիններին հարկաւոր հրամանները տուեց։ Մի քանի րոպէից ետ Գուրգէնը իշխանի սենեակը մտաւ։ Սա խօսեց. — Ներքը, եղբայր Սուրէն, որ մինչեւ հիմի քեզ մենակ թողինք. տանեցիք զբաղուած էին վէրքերս կապելով։ Ասա տեսնեմ, ո՞րտեղից է քու գալը և ի՞նչ սրտի տէր ես, որ այս վտանգաւոր ժամանակ-

ներին առանց ընկերի, առանց թիկնապահի ճանապարհ ես գնում։

Գուրգէնն այս խօսքերին կցկտուր պատասխան տուեց, միայն աչքի տակով գիտում էր սենեակի մութ խորշերը Հեղինէին տեսնելու համար։ Սեղանը բերին։ Իշխանը պատուիրեց որ տիկնոջն էլ կանչեն։ Ասին որ գլխացաւ ունի, անհանգիստ է, չի կարող գալ։ Մուշեղն ախորժակ չունէր, Գուրգէնն էլ մի քանի պատառ ուտելով ձեռը ետ քաշեց։ Բոլորն էլ գնացին իրանց սենեակները քննելու։ Ուշ գիշերին, երբ ամբողջ ամրոցը քնի մէջ էր, Տիկինը բժիշկ-պառաւի պատուէրի համաձայն մի տեսակ օշարակ բերեց, իբրեւ քնի դեղ իշխանին տուեց։ Սա գաւաթը պարպելով խոր քնի մէջ ընկղմուեց։ Հեղինէն կանչեց իւր հաւատարիմ աղախնուն, որ ոչտունեաց երկրից էր հետը բերել, պատուիրեց որ հսկի իշխանի ամենափոքր շարժմունքին. իսկ ինքը համարձակ դիմեց դէպի Գուրգէնի սենեակը և դուռը բաց արեց։ Ինչպէս կարծում էր, այն վիճակի մէջ էլ գտաւ նրան. նստած վառարանի բոցին էր նայում խոր մտածութիւնների մէջ։ Գուրգէնը նրան իւր առջև տեսնելով ամբողջ մարմնով սարսըռաց։ Շտապ ոտի կանգնեց որ մօտենայ, Հեղինէն կանչեց. — Իրաւունք չունենաս տեղիցդ շարժուել, միայն մի մարդ կարող է ինձ մօտենալ. իսկ նրանք, որ իրանց խօսքը դրժելով որբերին, անտէրներին խաբում են, արժանի են միայն արհամարհանքի։

Գուրգէնը կանգ առաւ ու ստաւ եռանդով խօսեց.— թշուառ Հեղինէ, քեզ խաբել էն. դու շուտ յուսահատուել ես ու մեզ երկուսիս այս ողբալի վիճակի մէջ գրել:

Հեղինէն բարկացած մի նամակ հանեց ու երեսին գցելով գոչեց.— Ի՞նչ ես ասում, այս քու գրած չէ:

Իշխանը քննող աչք գցեց համառօտ նամամակի վրայ, որի բովանդակութիւնն այս էր. «Քըշտունեաց ազնուազարմ Օրիորդ. սրտով ցանկանում էի այնպէս նամակ գրել, որ իմ և քու կամքի համեմատ լինի, բայց Աստծու նախախնամութիւնն ուրիշ կերպ է սահմանել: Երբ քու ձեռք հասնի իմ այս գրածը, ես արդէն Կայսրի մեծ պալատականի դատրի հետ ամուսնացած կլինեմ: Նոյն բազմը քեզ ևս մաղթում եմ: Ռշտունեաց օրիորդին փեսայ չի պակսիլ: Ես այնպէս հանգամանքների մէջ էի, որ այս ամուսնութիւնն ընդունելով կեանքս ազատեցի: Գուրգէն ապուսիէ՛՛ն Արծրունի»: — Անիծեալ լինի այն խարդախ ձեռք, որ այս նամակը գրել է, վրդովուած գոչեց Գուրգէնը, ոչ այս գիրն է իմը, ոչ այս ստորագրութիւնը և ոչ այս կնիքը: Ամբողջ ութ տարի արիւն քրտինք թափեցի, ամեն տեսակ արշաւանք արի, որ իմ և քու հայրենի ժառանգութեան փոխարէն մէկն ստեղծեմ: Կայսրից ընծայ ստացած մի գաւառ ունեմ, որի լիճն ու գետը տեսնելով Հեղինէս իւր հայրենի երկիրը պէտք է

մտաբերէր: Այժմ ամեն ինչ կորած է: — Ուրեմն այս քու գրածը չէ: — Ո՛չ, կարուկ ասեց Գուրգէնը ու ծոցից մի կնքուած թուղթ հանելով Հեղինէին մեկնեց.— առ, համեմատիր:

Տիկինը որոշակի տեսաւ եղած խարդախութիւնը. բոլորովին փոխուեց, ձեռք տարաւ աչքերը և լոխկ յորդառատ արտասունք թափեց: — Ասա, Հեղինէ, ո՞վ կլինի մեր դաւաճանը, որ նրան պատժելով սիրտս մխիթարուի: — Ի՞նչ օգուտ պատժելուց, մի՞թէ եղածը չեղած կը դառնայ:

Յուսահատ նստեց բազմոցի վրայ, ծնկներն էլ ոյժ չունէին. նրա արտասունքը չէր դադարում: Գուրգէնը որ նրա ոտների մօտ մտահոգ նստած էր, ասեց.— Հեղինէ, այդ արտասունքը վկայ է, որ դու ինձ սիրում ես. դարձեալ խօսք եմ տալիս քեզ հաւատարիմ ֆնալ. չեմ գղջում Մուշեղ իշխանին ազատելու համար: Բայց նենգաւորը որ նամակիս բովանդակութիւնը խարդախել է, չի կարող ձեռիցս ազատուել: — Դու ինձանից երջանիկ ես. ստիպուած չես մի մարդու մօտ ապրել, որին ոչ համակրում ես, ոչ սիրում: — Ի հարկէ քու վիճակը աւելի դառն է, բայց մի՞թէ նոյն վիճակը չէ այսուհետեւ ինձ համար: Կայսրն ու Մանուէլ սպարապետը ինձ արծիւ էին կանչում, աչքով նրանց էի տեսնում, մտքով քեզ, սիրելի. քեզ արժանանալու համար ամեն ինչ զիւրիւն էր ինձ համար: Այժմ այլ ևս ոչինչ չկայ, ինձ համար նիւթական թէ բարոյական կեանքը

կորցրել են իրանց քաղցրութիւնը: — Միթէ այսօրուայ արածը, Մուշեղին ազատելը քիչ բան է: — Այդ ամեն մի հայի պարտականութիւն է. ինչո՞ւ թողնել, որ հայ իշխանին գերի տանեն ազգը նախատելու համար: — Երբ այդպէս է, իմ ազնիւ Գուրգէն, ուրեմն ապրէ ազգիդ համար, ժողովըրդիդ համար, որի պատիւը, ստացուածքը շատ վաղուց արհամարհուած, ոտնակոխ եղած և այժմ էլ լինում է: Դո՛ւ, սրտիս միակ սիրելի, գնա, քաջ ու արդար եղիր, զրկուածին օգնութեան հասիր. որքին հայր եղիր, այրուն մխիթարիչ. թող Աստուած քեզ վարձատրէ: Եթէ ժողովրդի բերանից քու մասին օրհնութիւն լսեմ, ցաւալից սիրտս կը մխիթարուի: — Թող օրհնուած լինի քու սրտի փափագը, իմ անգին հրեշտակ, խօսեց Գուրգէնը. տարին չընդորած անունս կը լսես:

Հեղինէն կանգնեց, ուզում էր գնալ: Գուրգէնը հարցրեց. — ուրեմն այնքաներկար տարիներից ետ այս մեր առաջին ու վերջին տեսութիւնն է: — Այո, սիրելիս, Աստուած ինքը այսպէս կամեցաւ, թող սոյն Աստուածը քեզ օգնական լինի. — Դէ, մնաս բարով, իմ հրեշտակ, ասեց Գուրգէնն ու նրան թևերի ու կրծքի մէջ սեղմելով սիրուն գրլուխը ծածկեց համբոյրներով:

Հեղինէն առաջն անշարժ կանգնած վրայ բերեց. «Աստուած լինի քու օգնականը, իմ սրտի միակ սէր», այս ասեց ու աներեւոյթ եղաւ: Հետեւալ առաւօտ կանգուարի բնակիչները շատ

փնտռեցին Շաղգումեցի Սուրէնին, չգտան: Զարմացաւ, որ իւր ծառայութեան համար իշխանից բան չընդունած հեռացել էր:

9

Հեղինէի վերջին խօսքերը սաստիկ ազդեցութիւն էին արել Գուրգէնի վրայ. տխուր ու դանդաղ ճանապարհորդում էր, ուր խեղճ գիւղ էր տեսնում, այնտեղ իջնում, շինականների հետ սիրով զրոյց էր անում, իսկ իշխանական ամրոց տեսնելիս անցնում էր: Գիւղական պարզութիւնը, գարի հացն ու մածուցը այժմ նրան աւելի էին դուր գալիս: Այս ուղեգնացութիւնը շաբաթներ տևեց. անցաւ Արտազու գաւառը, հեռուից պարզ տեսնում էր Մասիսը: Մտքերով պաշարուած արդէն մօտենում էր Բագրեւանդայ գաւառին: Օդի մեղմացած, ձների հալ ընկած, վտակների կազմուելու ժամանակն էր, տեսաւ մի մարդ, իւր առջևից հաստատ քայլերով գլխակախ գնում է: Քայլուածքից ճանաչեց, ձին քիչ արագ քշելով մօտեցաւ ու ասեց. — Դո՛ւ ես, Յովնան եղբայր: — Այո, Գուրգէն իշխան, պատասխանեց Յովնանը առանց գլուխը բարձրացնելու: — Ո՞րտեղից ես գալիս: — Տարօնից: — Կարո՞ղ եմ հարցնել, թէ ո՞ւր ես գնում: — Ինչո՞ւ չէ, գնում եմ հայոց կաթողիկոսին տեսնելու: — Երևի առաջարկութիւն ունես անելու: — Անշուշտ. եթէ հետաքրքիր ես, այդ ես կասեմ: Առաջարկելու եմ, կոնդակ հանի,

ողջ Հայաստանում յայտնի քարոզիչները բերանով, որ սուրբ պատերազմի ժամանակը հասել է. թող նզովի այն հայերին, որ կարողութիւն ունեն գէնք վերցնելու և չեն շարժուում, կամ նրանց, որ պատերազմին հաց կարող են տանել ու չեն տանում, կամ ձի ու գէնք ունեն, ոչ իրանք են գործածում, ոչ ուրիշին տալիս: Վեհափառը թող իւր եկեղեցական դասով դայ ս. կարապետում նստի: Եթէ իշխանները չշարժուեն, Վեհի ձայնի վրայ ժողովրդականք կը շարժուեն:

— Կեցցես Յովնան, շատ պատուական հայ ես: Այսօր ողջ Հայաստանում թերեւ քեզանից հայրենասէր մարդ չկայ: — Գնորդէն իշխան, ուրեմն դու համամիտ ես այս խորհրդին: — Բոլոր հոգով ու սրտով: — Եւ ինչ ես կարծում, կաթողիկոսը կընդունի՞ առաջարկութիւնս: — Մեր եկեղեցականների թուլութիւնը և անհոգութիւնը ճանաչելով՝ կասկածում եմ, բայց չեմ կարծում, որ մերժի:

Այդ միջոցին Գուրգէնը ձիուց իջած էր: Երկուսով գնում էին խօսելով, Յովակը իւր տիրոջ ետնից հանդարտ քայլում էր: Յովնանը յանկարծ կանգ առաւ ու հարցրեց. — Իսկ դու ո՞ւր ես գնում, իշխան: — Բազրեանդ, իմ քեռի Քուրդիկ իշխանի մօտ: — Այդ մարդը Մամիկոնեան ցեղից է, բայց Վարդան չէ: — Դու մի Ղևոնդ գաիր, ես քեզ տաս Վարդան տամ, Յովնան: — Ըստ ճշմարիտ է, եթէ Ղևոնդին գտնեմ, մեծ Վարդանին էլ չեմ վնասիլ:

Գուրգէնն իսկոյն յիշեց այդ մարդու ունեցած խստութիւնը դէպի նախարարները. առանց պատասխան տալու ճանապարհը շարունակեց մինչև մի գիւղ երեաց: — Յովնան եղբայր, այլ ևս ո՞ւր ես գնում, արի միատեղ գնանք այս գիւղը: — Ես օր առաջ ուզում եմ Սասուն դառնալ, ուշանալ չեմ կարող, բայց որպէս զի չկարծես թէ իշխանագուն մարդուց փախչում եմ, ընկեր կը դառնամ քեզ այս գիւղում:

Մի քանի բռպէից ետ հիւրասէր գիւղականի տանն էին երկու բարեկամները, նստած կրակի առաջ զրոյց էին անում: Շատ նիւթերի վրայ համամիտ էին. երկուսն էլ գուշակում էին, որ զարնանը Հայաստանի վրայ փոթորիկ է լինելու, միայն երկիրը ամեն մի յարձակման կընդիմադրի, եթէ զլիաւորները միահամուռ ու միահոգի գործեն: Այդ բանի համար հոգևոր իշխանութիւնը պէտք է շարժուի ու ժողովրդին շարժի բարբառոս թշնամու դէմ: Երկար խօսակցութիւն ունենալով իրար վրայ մեծ համարմունք կազմեցին, խոստացան յաջողութեան թէ ձախորդութեան պարագայում իրար տեղեկութիւն տալ և օգնել:

Հետեւալ օրը Գուրգէնը զնաց Բազրեանդ քեռի իշխանին գտնելու, իսկ Յովնանը Երասխանցներով գնաց դէպի Դուին. իմանալով որ Յովհաննէս կաթողիկոսը ժողով ունի երեսկիների հետ, շտապեց այնտեղ հասնել, քանի որ ցրուած չեն:

Կաթողիկոսարանի դահլիճի մէջ գումարուած

Ժողովը շատ ծանրակշիռ էր. բացի կաթողիկոսից այնտեղ էին Բագրատունի Մմբատ հայոց Սպարապետը, նրա որդի Աշոտ իշխանը, կալանաւորուած Բագրատի Աշոտ և Դաւիթ որդիքը: Արծրունեաց ցեղից այնտեղ էր Գուրգէնը. Սիրնեաց տանից ներկայ էր Վասակ մեծ նախարարը իւր իշխաններով՝ այն է Գարգմանաց Կարիճը, Աղուանից Եսային, Ուտէացոց Ստեփանոսը, Խաչենի տէր Ատրնեւէնը, ուրիշ իշխաններ. իշխանագուններ և Հայաստանի շատ եպիսկոպոսներ ու արքեպիսկոպոսներ: Յովնանն էս կաթողիկոսը, որի աջ կողմը Մմբատ Բագրատունին էր բազմած, ձախ կողմը Վասակ Սիրնին, սկսեց մի երկար պատմութիւն անել. նրա գլխաւոր իմաստն էր, թէ Աստուած զայրացել է Հայաստանի վրայ նրա բնակիչների չարագործութեան ու յանցանքների համար. շուտով իւր ցասումը թափելու է հայ ազգի գլխին: Ուստի հարկաւոր է ապաշխարել, մեղայ կանչել, շուտ դեպան ուղարկել Բաղդատի ամիրապետի մօտ, որ Աստուծոյ բարկութեան գաւազանն է, նրան հանդարտեցնել ընծաներով, որպէսզի սասունցիների գործած յիմարութեան պատճառով ողջ Հայաստանը չը տուժի:

Այդ միջոցին մի երիտասարդ եկեղեցական ծանուցեց, թէ մի սասունցի խիստ կարեւոր առաջարկութիւն ունի անելու, ներս մտնելու իրաւունք է խնդրում: Կաթողիկոսը սպարապետի հաւանութեամբ հրաման տուեց ներս ընդունելու:

Յովնանը ներս եկաւ, ձեռի նիզակն անկիւնում դնելով Վեհափառի աջն առաւ, դահլիճի մէջ կանգնեց իւր պարզ լեռնականի հագուստով: Ժողովականները նրան դիտելով սկսան լռիկ նկատողութիւններ անել: Կաթողիկոսը բարձր ձայնով խօսեց. — Դու կամեցել ես այս ազնուակազմ ժողովին ներկայանալ և առաջարկութիւն անել հա՛: Մենք այնպէս էինք կարծում, որ անպիտան սասունցիներդ երես չպէտք է ունենաք ազգի առաջ դուրս դալ. ձեր յիմար գործողութիւնով կրակ ու պատուհաս էք բերելու աշխարհի համար: Բայց տեսնում եմ, դուք այդ էլ չըմբռնելով վեր էք կացել եկել մեզ խորհուրդ տալու: Ասա տեսնենք, ի՞նչ ես ձևակերպել մտքումդ:

Լեռնցին խոնարհեցրած գլուխը բարձրացրեց, երկար մազերը ցնցեց, փայլակնացայտ աչքերը ժողովականների վրայ պատեցրեց: Երբ ամեն կողմ լուռութիւն էր տիրել, Յովնանը յստակ ձայնով այսպէս խօսեց. — Հայ աշխարհի Հոգեւոր տէր և մեծագոր իշխաններ, հասկանում եմ այն մեծ շնորհը որ անում էք, ինձպէս ողորմելի լեռնականին սկանջ դնելով: Ես Սասունից այժմ չեմ եկել, որ մեր արածի համար ներողութիւն խնդրեմ, այլ եկել եմ ազգը վերահաս վտանգից փրկելու համար առաջարկութիւն անեմ: Տեսնում եմ, որ առաջ պէտք է սասունցոց արդարացեմ, ապա առաջարկս անեմ: Դուք հարցնում էք՝ թէ ի՞նչ արին սասունցիք: Նրանց արածներին որը

իշեմ: Երբ նրանք տեսան, որ Բագրատը դաւա-
ճանութիւնով ընտանիքի հետ գերի է տարուած,
Տարօնի ողջ գաւառը անօրէններից յափշտակուել
է, կանայք, մարդիկ, տղէք կոտորածի, մատնու-
թեան են մատնուել, ս. Կարապետն անգամ բար-
բարոսներից պաշարուել է ու բոլոր հայերի յոյսը
իրանց վրայ է, սասունցիք իջան իրանց լեռնե-
րից և այն արին, ինչ որ Բագրատ, Աշոտ և Գուր-
գէն իշխաններն էին արել: Միթէ յանցանք էր
հայ բրիստոնեային սրից, շղթայից ազատելը,
միթէ յանցանք էր մզկիթ դարձրած եկեղեցիներ-
ը խլելը, նորից Քրիստոսին տալը. միթէ յան-
ցանք էր ս. Կարապետի վրայ յարձակողներին
սրի ու հրի մատնելը: Եթէ սասունցիների արա-
ծը յանդիմանութեան արժանի է, ուրեքն անգգամ
արարների գործած չարութիւնները մեր ազգի դէմ
արդար և իրաւացի են: Մտածեցէք, թէ այսպէս
վարուելու հետեանքը ի՞նչ կըլինի:— Մենք կարիք
չունենք քարոզի, խօսեց Սպարապետը, դու քո
առաջարկն արա, Հոգևոր տէրը այդ բանի համար
է հրաման տուել:

Յովնանն զգաց որ այդ մարդկանց համոզելը
դուր է. սակայն սուրբ պարտք համարեց ճշմար-
տութիւնն ասել ժողովականներին երկիրը կորս-
տից ազատելու համար: Երկրորդ անգամ խօսեց.
— Մենք լեռնական մարդիկ ենք, աշխարհիս կա-
ռավարութիւնից բան չենք հասկանում, բայց
սրտի ցաւով տեսնում ենք, որ մեր աշխարհի կա-

ռավարիչները շատ անգամ թշնամու խաբէութեան
զոհ են գնում: Նրանք մեծ մարդիկ են, իրանց
անձն ու զանձը պահպանելու համար վտանգի
ժամանակ թող փակուեն ամրոցներում, միայն
թոյլ տան, որ ժողովուրդն ու հոգևորականները
հաւատի պատերազմ սկսեն: Այդ նպատակով Սա-
սունի ժողովուրդը խնդրում է Հոգևոր տէրիցդ,
որ օրհնութեան կոնդակ հանես. բոլոր հայերին
զէնքի հրաւիրես, դուրս գան անօրէնների դէմ.
Ինքդ բնակուես ս. Կարապետի վանքում մինչև
պատերազմի վերջը. նուիրակներ հանես, որ ձի,
զէնք, զրամ ժողովեն հայ երկրից ու հասցնեն
պատերազմի դաշտը:

— Այս ինչ խնդիրների, հրաւերների մասին
է ճառում այս յիմար լեռնականը, ընդհատեց
Յովնանին Գարգմանաց իշխանը. մենք հազար
անգամ աւելի յիմար պէտք է լինենք, որ այս-
պիսի առաջարկութիւնների համբերենք: Նրա
կարծիքով մենք նստելու ենք ամրոցներում, իսկ
մեր շինականները զինուելու, պատերազմուելու են,
որպէս զի մի գեղեցիկ օր էլ այդ զէնքը մեր դէմ
դարձնեն: Միթէ, այսպէս խօսքեր լսելու համբե-
րութիւն ունէք:

Այս նկատողութիւնից տաքացած Սմբատ
Սպարապետը դարձաւ Յովնանին ասեց. — Մեր
ներողամտութիւնը դու ի չարը գործ գրիր. հա-
մարձակութիւնդ յանդգնութեան հասցրիր և այս
մեծագոր նախարարներին նախատեցիր: Այդ հա-

մարձակ խորհուրդների համար սասունցիք պէտք է պատիժ կրեն: Մինչև քննութիւններ կատարուելը դու պէտք է այստեղ բանգարկուած մնաս իբրև ժողովրդի մէջ վնասակար մտքեր տարածող:

Այս վճիռը լսուելուն պէս զինուորները մօտեցան և Յովնանին դուրս հանելով իջեցրին կաթողիկոսարանի բանդը: Հայ իշխանները և նախարարները նրա խօսքերը մեկնելով սոսկալի հետևանքներ էին հանում իրանց իշխանութեան համար: Թշնամու գէմ գործելու մասին ոչ մինն իշխաններից իւր ընկերի հետ չէր միաբանում. ոչ ով չէր ուզում իւր սահմաններից հեռանալ: Ինչպէս անօգուտ մտել էին ժողով, այնպէս էլ անօգուտ դուրս եկան. հեծան ձիերը ու թիկնապահների հետ ցրուեցին իրանց գաւառները:

Այդ բազմութեան մէջ կային երիտասարդ իշխանազուններ, որոնց պարտականութիւնն էր լուռ կենալ և լսել իրանց հայրերին, հօրեղբայրներին: Մի ծանրագլուխ երիտասարդ, որ ուշադրութիւնով ամեն ինչ զիտում էր, մօտեցաւ սպարապետին ոսեց. — Հայր, բաւական համարիր սասունցու պատիժը, հրաման տուր, գնամ, արձակեմ, որ իւր ճանապարհը շարունակի: — Իրաւունք ունես, սրդի, գնա, արձակիր: Ճշմարտութիւնը լաւ բան է, բայց ամեն տեղ տսել չի լինիլ:

Երիտասարդը Աշոտն էր. իշաւ ստորին սենեակներից մինը ու պատուիրեց պահապաններին, որ սասունցուն իւր մօտ բերեն: Հէնց որ եկաւ,

Աշոտն ասեց. — Յովնան եղբայր, ի՞նչ պէտք կար որ իշխանների ժողովում բոլոր կարծիքներդ յայտնում ես: Աւելի լաւ չէ՞ լռիկ, մնջիկ գործել, ժողովուրդը պատրաստել և վտանգի ժամը հասնելուն պէս գործ սկսել:

— Ի՛շխան, խօսեց Յովնանն անխռով, շատ սրամիտ երիտասարդ ես երևում. կարիք չկայ ինձ հետ այդպէս խորախորհուրդ կերպով խօսել: Եթէ կարենայի ասածդ անել, ժողովրդին կարևոր ժամին ոտքի հանել իրանց յիմար տէրերի դէմ, օտարահաւատ բռնաւորների դէմ, այս բոլակիս կանէի: Բայց այդ լեռը շարժելու հաւատն ու կարողութիւնը վերևի գառամեալ և ողորմելի ծերի ձեռին է: Ի՛նչ օգուտ. նա էլ այդ գօրութիւնը չի ճանաչում և չի իմանում ազգին օգտակար լինել: Այդ տխմար իշխանները գուր էին իմ դէմ գոռում, մոռնչում, հաւատացնում եմ քեզ, հինգ տարուց ետ դրանցից մինն էլ չի մնալ Հայաստանում, ամենը Բաղդատ քշուած ու ժամեղական դարձած կըլինեն: Ա՛խ, Ղևոնդ, Ղևոնդ, ո՛ր ես: Հայ աշխարհը քեզ պէս մեծ մարդ, մեծ քահանայ մի հատ միայն բերեց, ափսոս. և նրանից ետ իւր ծնելու կարողութիւնը կորաւ: — Յովնան եղբայր, մի յուսահատուիլ, չէ՞ որ համբերելը, պարգաններից օգուտ քաղելը իմաստուն, հեռատես մարդի առաքինութիւնն է: Մեր թշնամին թէպէտ զօրաւոր է, բայց տես ի՛նչպէս օր օրի վրայ հալւում է. թէպէտ ընդարձակ աշխարհների տէր է,

բայց ինչպէս նա օր օրի վրայ տկարանում է և իւր միջից բաժանւում: — Ո՛վ երիտասարդ, ինչո՞ւ տեսնում ես թշնամու ընկնելը և անուշադիր թողում քու ոչնչանալը: Ո՛ւր էր թէ կարողանայիր քեզ անվթար պահպանել, քեզ հետ ես էլ կըմխիթարուէի: Բայց այժմ մնում է ինձ կրկին Սասունի լեռները դառնալ, սպասել այն բարկութեան, որ գալու է:

Աշոտ Բագրատունուց մի թուր ստացաւ Յովնանն իբրեւ բարեկամական յիշատակ ու նիզակի վրայ յենուած սրտակոտոր հեռացաւ այգտեղից, որովհետեւ անկարող եղաւ հողերական դասին շարժել յօգուտ ժողովրդի:

Է

Յովնանը հասաւ Երասխի ափը. ջուրը խորխոր ընթացքով գալիս էր անցնում: Ճանապարհից քիչ հեռու նստեց, մտածում էր: Քսանչորս ժամ քայլել էր ու բերանը բան չէր գրել: Միտքը յափշտակել էր Բագարանից ներքեւ երևող մի փոքր վանք. այգտեղ Յովնանն երկու տարի կալանաւորուած իր եղել. նայում էր աշտարակին, ուր այնքան անքուն գիշերներ էր անցկացրել, յիշում էր իւր սրտի համար այն սոսկալի վայրկեանները, որոնք չարչարանքի երկար տարիներ էին. բառ չէր գտնում իւր տանջանքները բացատրելու համար, միայն զգում էր սրտի խորքում, որ սիրել է անյոյս, որ սիրել է թշուառ:

Յիշում էր տխուր գիշերների անհանգիստ քունը, ուր Վասկանուշի հրեշտակային ու պաշտելի կերպարանքը երևում էր փայլակի պէս ու անհետանում: Վերջն այս յիշողութիւններից յօգնած ձեռը ձակաւոր տարաւ ամեն խորհրդածութիւն վանելու համար, բայց սրտի սպիացեալ վէրքը ձայն էր տալիս, որ չէր բժշկուած, որ նա չէր մոռացած իւր սիրելուն, թէև անցել էին քսան և հինգ տարի: Տեղից ցնցուեց, հանեց զգեստներն ու զէնքերը կապելով զլիսի վրայ, ընկաւ գետի բարկացայտ յորձանքների մէջ ու ալիքների հետ սրանալով ներքեւ վանքի հանդէպ դուրս եկաւ: Ջուրը վրայից թափ տալով հագաւ շորերը ու Վասկանուշի վրայ մտածելով գիւղի կողքով դէպի վանքը գնաց. այդ ժամանակ երկու պատանի նրան մօտեցան ու մի տուն հրաւիրեցին: Յանկարծ նրա առաջ լոյս ընկաւ Գուրգէն իշխանը. — Բարի տեսայ քեզ, Յովնան եղբայր. նոր լսեցի քեզ պատահած անախորժ ընդունելութիւնը, սիրտս անհանգիստ էր. վախենում էի առանց քեզ տեսնելու մնամ. փափագում էի որ տեսնուենք և եթէ կարելի բան կայ, գործ դնենք: — Ի՞նչ մնաց անելու, իշխան, պատասխանեց Յովնանը տխուր թեամբ, ոչ կաթողիկոսից յոյս կայ, ոչ իշխանից, իսկ ժողովուրդն անհովիւ ոչխար է, վաղը կամ միւս օրը պիտի մատնուի բարբարոսների ձանկը: Եթէ կաթողիկոսն ուղենար շարժուել, իմ խորհրդիս հետևելով գար ս. Կարապետ, եկեղեցական

բանակին ոտքի հանէր, ժողովուրդը հարիւր հազարով անմիջապէս կը կանգնէր, այն ժամանակ մենք հայերս ոչ վատ կըլլնէինք, ոչ անմիաբան, ոչ նախանձոտ, այլ միայն քարերով զինուած թըշնամուն ինչպէս շների կը հալածէինք, որի անարգ ոտների տակ հեծում են մեր զաւակները, մեր կանայքը, մեր իշխանները, մեր եկեղեցին, մեր հաւատը: Մենք կարող էինք առանց ուրիշի օգնութեան արաբական և յոյն զօրքերին դիմադրել և մեր երկիրը պաշտպանել, եթէ մեր այս յիմար նախարարական ու ազնուապետական կառավարութեան ձեռն չունենայինք, որ մեր ազգը հարիւր կտոր անելով անթիւ բռնաւորների գերի է դարձրել: Ահա այս է իմ ցաւը:

Լոկեայն, գրեթէ առանց խօսելու կերակուր կերան, ապա Գուրգէնը Յովնանի երեսը նայելով ասեց. «դու պէտք է քիչ քնես, որովհետեւ յետոյ գնալու տեղ ունենք»: Յովնանը ընդունեց նրա առաջարկն ու պարկեց: Բայց դեռ կէս գիշեր չեղած Յովնանը ելաւ կանգնեց, նրա զօրեղ կազմուածքը երկար հանգստանալու պէտք չունէր: Երկու բարեկամները ձիարշաւ գնացին Ախուրեանի վեր Բագարանու ճանապարհով. — Յովնան, Սըմբատ սպարապետի որդի Աշոտն ինձ ապապրել է, որ քեզ առնեմ գնամ Բագարան: Շատ կարևոր խնդրի վրայ կամենում է խորհրդածել:

— Գուրգէն իշխան, ճշմարիտ է, այդ երիտասարդն ինձ բանդից ազատեց, բայց դրանով հա-

յոյ ազգը չի փրկուի: Այժմ փորձով տեսնենք, ինչ է նա, մինչև ո՞ւր է գնում նրա գործունէութիւնը ընդհանուր ազգի համար:

Ամեն կողմից խումբ-խումբ հեծեալներ էին հասնում Բագարան: Վաճառ խօսելով ձիաներից իջան ու հրաւիրուեցին դահլիճ: Ամենն էլ երիտասարդ իշխանագուններ էին, նրանց միջի հսկան Գուրգէնն էր: Աշոտ Բագրատունին երեսաց այլ իշխանների հետ ու ամենին քաղաքավարութեամբ ողջունեց: Երբ բոլորը խոր լուծիւն էին պահում, Աշոտն այսպէս խօսեց.

— Ով ազնիւ բարեկամներ և իշխանագուններ, երբէք հայրենիքն ու կրօնը այնպէս ծանր ու վտանգաւոր վիճակի մէջ չեն եղել ինչպէս այսօր. քաղաքներն աւերակ, գիւղերն անշէն, դաշտերն անապատ, ժողովուրդը տարագիր ու փախստական, լեռների ու ժայռերի մէջ թափուած: Հայաստանի վիճակը շատերի վրայ յուսահատութիւն է բերել: Բայց յուսահատուելը, լքուելը ոչ մարդի վայել է և ոչ քրիստոնէի: Եթէ մենք խելքով ու քաջութեամբ վարուենք, ես այնպէս եմ հաւատում, որ Աստուած մեզ կօգնի, դառն վիճակից մեզ կազատի: Մեր հայոց պատմութիւնը մեզ ցոյց է տալիս, որ այս թշնամիների դէմ մեր պայքարը քաջութեամբ պատերազմել են և դեռ երբևէ մեր քաջ սասունցիք արաբ ոստիկանին իւր բոլոր բանակով բնաջինջ արին: Եկէք, մտածենք, թէ ինչ պէտք է անել: Խնդրեմ համարձակ խօ-

սեցէք. ամենիդ վրայ վստահ եմ, զիտեմ որ մեր գաղտնիքը գաղտնիք կը մնայ և գործելու համար միայն կը յայտնուի:

Խօսքն աւարտուելուց վերջը քրթմըջիւն ընկաւ դահլիճի մէջ, բայց բարձրաձայն խօսելու ոչ տվ չհամարձակեց: Յովնանն ու Գուրգէնը նոյնպէս լուռ էին: Աշոտն անսկիւկալ դարձաւ նրանց. — Դ՞ռք էլ ոչ մի առաջարկ չունէք: — Երկու օր առաջ իմ առաջարկը լսեցիք իշխան, տեղից շարժուելով խօսեց Յովնանը, ես լիայոյս էի, եթէ Հոգեւոր տէրը իշխանութեան գլուխ կանգնէր, կառող էր ազգին հրաշքներ գործել տալ. նա այդ չուզեց: Դուք այս երիտասարդ իշխանագուններէ վրայ յոյս էք դնում և փրկութիւն փնդուում: Տայ Աստուած: Բայց ես այս ժողովի մէջ անյարմար անձն եմ — ոչ իշխանագն եմ, ոչ երիտասարդ: — Քաջ իշխան, ասեց Գուրգէնն Աշոտին, դուք այս ժողովը հրաւիրելով անշուշտ ձեր մտքում պատրաստ առաջարկ ունէիք. համարձակ ասեցէք, ժամովաճառ մի լինէք:

Գուրգէնի ձայնը որ առիւծի մօրնչիւնի էր նմանում, դահլիճի ուշադրութիւնն իւր կողմը գրաւեց: Աշոտը շարունակեց խօսքն այսպէս.

— Այսպիսի վիճակում, Գուրգէն իշխան, ազգի պարտաւորութիւնն է իրան զօրացնելը. այս զօրութեան համար պէտք է մի անխղճ միութիւն կազմել: Մեր բոլոր թշուառութեան աղբիւրը նրա մէջն է, որ զօրաւոր կապ չունենք: Ա-

րաբացին զօրաւոր է, որովհետեւ ամիրապետ ունի. բոլորը նրան հնազանդում են. յոյնը զօրաւոր է նոյնպէս, որովհետեւ կայսր ունի: Այն բոլոր ազգերը, որ զօրաւոր, ամուր իշխանութիւն չունեն, այս ամիրապետին ու կայսրին ծառայ են ու գերի: Իմ կարծիքն այն է, որ մենք էլ իշխանութիւն հաստատենք և բոլոր սրտով նրան կսղենք: Հայաստանին ուտող, սպառող ցեղը անիշխանութիւնն է, այս է միակ պատճառը նրա կործանման ու գերութեան:

Նրա լուելուց ետ երիտասարդները և ժողովուրդն ապին. «Աշոտ իշխան, քեզ ենք արժանաւոր տեսնում այդ իշխանութեան, դու յանձն առ, մենք պատրաստ ենք քեզ հնազանդուել և օգնել:

— Այդ պաշտօնը իւր դժուարութիւններն ունի, խօսեց Աշոտը. ես մատնացոյց եմ անում ուրիշի վրայ. միթէ առիւթ յարմար չէր այդ իշխանութիւնը յանձնել իմ սպարապետ հօրը, որի քաջութիւնը, խոհեմութիւնը ողջ Հայաստանին յայտնի է:

— Թող լինի Սմբատ սպարապետը, գոչեցին ժողովականները միաբերան, կեցցէ նա, արդարեւ նա կարող է երկրին փրկութիւն բերել: Նա կը լինի զօրաւոր կապ մեր միութեան:

Ժողովը ծածուկ էր, ուստի լուսանալուն չսպասելով ժողովականներն սկսեցին ցրուել: Դռնից դուրս գալիս Գուրգէնը Յովնանին հարցրեց. — Եղբայր, քու կարծիքն ի՞նչ է, ես սպարա-

պետին ոչ տեսել եմ և ոչ լսել. արդեօք կարո՞ղ է ազգը փրկել: — Իմ կարծիքով ներկայ ընդհանուր մի մարդ միայն կարող էր ազգը փրկել, այդ մարդը հայոց կաթողիկոսն էր և նա չըկամեցաւ: Աստուած ինքն անի նրա դատաստանը: Յոյսս բոլորից կտրած դարձեալ գնալու եմ մեր լեռները. ինչքան Աստուած շնորք է տուել, աշխատելու եմ ազատութեան գործի համար, Գուրգէն, մնաս բարով, եթէ չըմեռայ, էլի կըտեսնուենք:

Ը

Ապրիլ ամսին Հայաստանում արհաւիրացի դարուն էր: Ամիրապետն անհամար զօրք էր հանել, վճռած լինելով հայերին բնաջինջ անել: Բուդա սպարապետին հրաման էր տուել սովով, սրով, գերութիւնով տառապեցնել Հայաստանը. ագնուականներին աքսորել, գեղեցիկների կեանքը խնայելով ուրացնել, ուսմիկ ժողովրդին ոչնչացնել և երկիրը վերցնել ամայի դրութեամբ: Բաղձից էլ լուրեր էին հասնում, որ արաբական ահազին բանակ ուղղակի Սասուն էր գալիս Խութեցոց սրի բերան տալու: Սակայն Յովնանն էլ պարապ չէր. բոլոր կիրճերը ամրացնել էր տուել, պահապաններ զրել լեռների անառիկ կողմերը. աղաներին ու ծերերին ապահովել էր պաշարով ու ինքը մի քանի հազար հոգով Խութի ստորոտում դարան մտած սպասում էր թշնամու գալուն: Եւ թշնամին գալիս էր իւր բանակը երեք մասի բաժա-

նած: Երբ Յովնանը լսեց թէ Բռնաշէն դաւառն է մտել, հետն առաւ իւր ընտիր զինուորները և խույ տեղերով մթանը հասաւ նրա դիմաց: Կադնի ծառերով ծածկուած խիտ-խիտ լեռները, անդնդախոր ձորերը, որ լեռնականներին մի առ մի ծանօթ էին, Յովնանին վստահութիւն էին տալիս: Ժամանակ տուեց իւր մարդկանց, որքիչ դադար առնեն, հաց ուտեն, յետոյ նրանց երեք խմբի բաժանեց: Երբ թշնամին ապահով քնի մէջ էր թաղուած, սասունցիք երեք կողմերից աղաղակելով, սուրերը վահաններին զարկելով յարձակուեցին թշնամու վրայ և սկսան անխնայ կոտորել: Յովնանի պատուէրի համաձայն խութեցիք «սուրբ առաքեալ» էին կոչում ու հարուածում թշնամուն: Այդ ծայները արձագանք էին տալիս լեռների մէջ և սարսափահար անում հակառակորդին: Թշնամին փախչել էր ուզում, ճանապարհ չէր գտնում. միտան մէջ միայն սրի փայլն էր տեսնում ու նիզակի հարուած ստանում: Կոտորածի դործողութիւնը վերջացաւ, երբ օտար ծայները բոլորովին լռեցին: Յովնանն Աստուծոյ փառք տուեց, իսկ քաջ լեռնականները իրանց իմացած սաղմոսները երգեցին: Արշալոյսը բացուելիս տեսան դեռինը դիակներով ծածկուած: Ժայռերից գլորուածների թիւը աւելի շատ էր, քան թէ սրով սպանուածները: Սասունցոց համարմունքը Յովնանի վրայ աւելի բազմապատկուեց. իրանց երախտագիտութիւնը յայտնելու

համար գաղանի որոշեցին, որ կողոպուտի մէջ գտնուած բոլոր ոսկին ու արծաթը նրան ընծայեն: Յովնանը նրանց դիտաւորութիւնն իմանալով սկսեց այսպէս խօսել.

— Իմ սիրելի խութեցիք, մի՞թէ ձեզ առանց նուէրի չեմ ճանաչում. այս պատերազմը մէջ ձեր ցոյց տուած քաջութիւնն ամեն վարձատրութիւնից բարձր է: Գնացէք, աւարը բաժանեցէք ձեր մէջ, միայն պաշարը յանձնեցէք ամբարապետին: Մեր առաջ դեռ մեծ աշխատութիւն կայ. թշնամու բանակը մեծ է և բազմաթիւ, հարկաւոր չէ յուսահատուիլ ու վախենալ, այլ իմանալ քաջ լինել և համբերել: Ես իմ վիճակից գոհ եմ. մի պատառ հացն էլ ինձ բաւական է. գնացէք, դուք էլ ձեր սակաւապետութիւնը ձեռից մի թողէք:

Բուղան երբ իմացաւ թէ այսպիսի անակնկալ հարուած է հասել արաբական զօրքին, արգելեց այդ մասին խօսել, չլինի թէ հայերը աւելի խրախուսւեն: Ամեն կողմից յարձակում արեց Սասունի վրայ, հաղորդակցութեան բոլոր ճանապարհները կտրեց: Բայց Յովնանը իւր քաջ խմբի գլուխն անցած ուր ասես ճամբայ էր գտնուած թէ չկար, հնարում էր, յանկարծ վրայ էր տալիս այդ բազմալեզու ամբոխի ցիրուցան խմբերի վրայ, կոտորած հասցնում: Հէնց որ տեսնում էր, թէ թշնամուն օգնութիւն է գալիս, քաշւում էր իւր լեռները, այնտեղ ինչպէս թուղպ հաւաքւում, թանձրանում էր, որ կրկին անսկսկալ որոտմուն-

քով փայլակի, կայծակի, կարկըտի կերպով թափուի բարբարոս թշնամու գլխին: Երկու կողմն էլ անգուլթ էին կարուել: Արաբը գերի ընկած սասունցուն տանջելով բերում էր լեռնականների աչքի առաջ սպանում: Սասունցին էլ շուտով վրէժ էր հանում, տասն արաբացու գլուխ միանգամից էր շարտում Բուղայի բանակը: Այնքան այսպէս տեց մինչև որ զօրքը Բուղայի դէմ արտոնջաց ասելով՝ ինչ շահ լեռնականների հետ կռուելուց: Այդ ժամանակ Բուղան խորամանկ զէնքի դիմեց ու պատգամաւոր ուղարկեց Յովնանի մօտ այս խօսքերով. — Ժրի, հնազանդութիւն խոստացիր մեծ թագաւորին, երդւում եմ իմ սուրբ հաւատով, որ քեզ կամ քու լեռնականներին ամենևին վնաս տուողը չեմ: Պաշտեցէք ձեր կրօնը ինչպէս կուզէք, միայն թէ ապստամբութեան զէնքը թողէք:

Պատգամաւորի աչքերը փակած բերին Յովնանի մօտ. լեռան վրայ աչքերի կապը վերցրին: Արաբը մնաց զարմանքով մտածելիս. «մի՞թէ սա է այն մարդը, որի անունը արդէն ամիրապետին է հասել, որից մենք ամենս վախի մէջ ենք»: Յովնանը բողբէ կապան հագած, ժայռի վրայ նստած, նիզակն ու վահանը ոտների մօտ դրած առանց գլուխը բարձրացնելու այնքան համբերեց, մինչև պատգամաւորն իւր բոլոր ճարտարութիւնը գործածելով խօսքը վերջացրեց. ապա իւր կրակոտ աչքերը նրա վրայ տնկելով ասեց.

— Գնահ քու զօրավարին ասա, ուղիղ է, խու-
թեցիք լեռնական են, բայց տաճիկների երգում
ուտելուն ու խաբելուն հաւատացող յիմարներ
չեն: Եթէ բոլոր հայ նախարարները և իշխաննե-
րը ձեր ստուծիւններին լսելու փոխարէն զէնքով
պատերազմէին, նրանք տանջանքների, ուրացու-
թեան չէին ենթարկուիլ, հայ երկիրն էլ այնպէս
ոտնակոխ չէր լինիլ, բայց Բուզան թող լաւ ի-
մանայ, որ այս լեռների մէջ ոչ իշխան կայ, ոչ
ազնուական, ոչ ծառայ, ոչ գերի, ամենն ազատ
կամքի տէր են ու մեռնելու պատրաստ: Մենք
այն ժամանակ զէնքերը կը թողնենք, երբ կը
տեսնենք մեր երկիրը ձեր ներկայութիւնից ա-
զատ: Զուր են քու աչքերը կապած այստեղ բե-
րել, ես քեզ ցոյց կը տամ, թէ ի՞նչպէս կարող
էք մեր լեռները բարձրանալ:

Այս ասելով պատգամաւոր արաբին Յովնա-
նը հանեց մի ահաւոր բարձր սար, որտեղից ե-
րևում էր կանանց և մանուկների պատսպարանը,
ցոյց տուեց ժայռի ահագին բեկորները, որոնց
վրայից մի հոգի կարող էր անթիւ բազմութիւն
ոչնչացնել. ցոյց տուեց ամբողջիւնը, որ ամիս-
ներով սասունցիք պատրաստել էին իրանց անա-
ռիկ լեռները անմատոյց շինելու համար: — Դէ,
հիմա գնա ու տիրոջ պատմիր:

Բուզան լսելով Յովնանի ապսպրանքները,
ատափները կրճտելով կատաղութիւնն երկացրեց:
Բաւական հայեր միամտաբար հաւատալով նրա

խոստումներին հնազանդուել էին մօտն եկել. նը-
րանց մի մասին հրամայեց սրի բերան տալ, միւս
մասին շղթաների մէջ գնել և ուրացութեան մատ-
նել: Յովնանի առաքինի և հայրենասէր սիրտն
անկարող էր սոսկալի անգթութիւնների դէմ ան-
տարբեր մնալ: Փախստականներից ամեն օր ման-
րամաս տեղեկութիւններ էր ստանում. ժայռերի
գլխին կանգնած արծուի պէս դիտում էր թշնա-
մու շարժումները: Մի առաւօտ նկատեց, որ ա-
րաբի ահագին բանակը դղրդալով թողեց Սասու-
նի շրջակայքը, Տարոնի դաշտը դարդակելով ուղ-
ղուեց դէպի Մանաղկերտի կողմը: Իսկոյն ձայն
տալով իւր քաջերին իջաւ լեռներից, յարձակուեց
վերջապահ բանակի վրայ, ջարդեց, փշրեց ինչ որ
գտաւ դաշտի վրայ: Հէնց որ թշնամին զօրութիւ-
նը դէպի Յովնանը դարձրեց, սա նորից ամրա-
ցաւ իւր լեռներում: Այսպէս կրկնուեց մի քանի
անգամ: Բուզան տեսնելով որ խաղալիք է դար-
ձել վայրենի լեռնականի ձեռին, սկսեց այդ կող-
մերի բերդերն ու վանքերն ամրացնել ու զօրքե-
րով լցնել: Այդ օրից Յովնանն առաջուայ պէս
անարգել ներքև չէր վազում, բայց արաբներին
էլ հանդիստ չէր թողում, օր չէր անցկենում, որ
յանկարձ չլսուէր թէ Յովնանը փոքրիկ խմբով
Բաղէշի կողմերում երևացել է: Արաբները, որ
կարծել էին թէ նա Տարօնու մէջ է, հէնց որ Բա-
ղէշի վրայ զօրք էին ուղարկում, մէկ էլ լսում
էին, որ Ռշտունեաց գաւառն է մտել, արաբական

վաշտերը ոչնչացրել, և հայ գերիներին ազատել։
Զարմանում էին նրա արագ շարժուելու և յանդ-
գնութեան վրայ. քսան երեսուն հոգով յարձակ-
ւում էր հարիւրաւոր մարդկանց դէմ։ Այն աս-
տիճան անտլի էր դարձել նրա անունը, որ հե-
րիք էր ասէին թէ Յովնանը կամ սասունցիքն
եկան, արաբացիք շտապում էին խելօքութեամբ
հեռանալ։

Թ.

Իւր արշաւանքների միջոցին Յովնանը եր-
բեմն մտաբերում էր Բագարանի ժողովը. ինքն
իրան հարցնում էր՝ ի՞նչ եղաւ որոշումը, չէ՞ որ
Սմբատ սպարապետը փրկելու էր Հայաստանը։
Այժմ ո՞ր է, ի՞նչ բանի է։ Իրար հակասող լու-
րեր էին հասնում նրա ականջը Սմբատի ու նրա
որդի Աշոտի գործունէութեան մասին։ Սասունը
ապահով վիճակի մէջ էր. իւր շինական քաջերի
փոքր գունդը առաւ ու ճանապարհ ընկաւ դէպի
Վասպուրական լսել էր որ Աշոտ Արծրունին զօրք
է ժողովում թշնամու դէմ մաքառելու։ Բզնու-
նեաց երկիրը հասնելով աչքի տեսածից մնաց
քստմբնած. ամեն տեղ աւերուած, ամեն տեղ քա-
րուքանդ։ Արաբացու սուրը Նորաշէն գիւղի կաթ-
նակեր մանուկներին անգամ չէր խնայել։ Քու-
ղայի միւս զօրավարը Ռշտունեաց Ոստանից ան-
թիւ հայեր գերի արած, վզները չուան դրած,
իրրև անասունների նախիր բշել էր տալիս որ ի-

րանց հրապարակներում աճուրդով ծախեն։

Նորաշէն գիւղի աւերակների վրայ նստել էր
Յովնանը գիշերելու մտքով. յանկարծ գիշերա-
պահ տղաներից իմացաւ, որ մեծ գունդ է գալիս։
Հրամայեց կրակները հանգցնել, խիստ լուռ թիւն
պահելով հսկել, մինչև ինքը մի ընկերի հետ գիւ-
ղի մուտքին մօտենայ ու իմանայ թէ ովքեր են
եկողները։ Մի քանի խօսք հազիւ էր լսել Յով-
նանը իւր թագնուած տեղից, խկոյն իմացաւ, որ
մոկացի հայեր են, մթան մէջ նշմարեց գնդի գըլ-
խաւորին իւր թիկնապահներով շրջապատուած։
Շտապով բարձրացաւ կիսակործան պատի դուռը
և ուժեղ ձայնով գոչեց. — Հայոց սպարապետ, ո՞ր
ես գնում, չէ՞ որ այդ ճանապարհը թշնամու գիր-
կըն է տանում։ Մինչև ե՞րբ միամիտ մնաք և ձեր
այդ յատկութեանը զոհեք ազգ, երկիր, հաւատ։
Մինչև ե՞րբ հայ նախարարներդ ձեր անձը անօ-
րէնի ձեռը մատնէք, անարգ ստրուկ և գործա-
կից դառնաք Բուղային։

Կիշերուայ մէջ լսուող բարձր ձայնը, որ ձի-
աւորների արշաւանքը դանդաղեցրել էր, Սմբատ
սպարապետին բոլորովին սրտաթափ արեց, հա-
զիւ կարողացաւ հարցնել, «Ո՞վ ես դու, Հարա-
գուշակ մարգարէ, ինչո՞ւ իմ բարի փափագները
վատ մտքով ես մեկնում։ Մի՞թէ կարծում ես,
որ Սմբատն այնքան մատնիչ ու դաւաճան հայ է
դարձել, որ բու չափ էլ իւր ազգը չի սիրում,
կամ այս սոսկալի պատուհասների միջոցին նրա

սրտից արիւն չի հոսում:— Եթէ ազդդ ճշմարիտ սիրում ես, Բուդայի կուշտը մի գնալ, որ Խլաթ է նստած. արածդ վախկոտութիւն է, խոհեմութիւն չէ: Խոհեմութիւնն այն է, որ մարդ ուխտադրութներից, խաբեբաներից հեռու կենայ: Ես դարձրու այդ քաջերին և զբանց բազումները պէտք ածա պատերազմի և ոչ թէ շղթաների:— Այ՛ մարդ, փափկացած խօսեց սպարապետը, ով էլ լինես, այս խաւարի մէջ վիճաբանել չի կարելի, օթեան գտնենք և այնտեղ տեսնուենք:

— Սրանից ետը հային ի՞նչ օթեան. ես լոյս ցերեկով փնդուեցի, այստեղ աւերակներից զատ բան չգտայ, դու այս խաւարի մէջ ի՞նչ յոյս ունես գտնելու:

— Ի՞նչէնք, տղէք, հրաման արեց սպարապետը: Այդ վայրկեանին Յովնանն իւր բարձրաւանդակից ցատկելով ասեց. — Ես միշտ պատրաստ եմ հնազանդելու նրանց, որոնք Աստծու հրամանով ազգի զլուխ են ընտրուած և սրբազան պարտք կայ իմ վզին, որ նրանց փտանգից զգուշացնեմ:

Սմբատն ազօտ լուսի մէջ Յովնանի փայլուն աչքերը տեսնելով, նոր իմացաւ թէ ինչ հերոս էր իրան յորդոր կարգացողը. ձեռից բռնեց ու ասեց. — Ո՛րտեղ կարող եմ քեզ հետ երկար առանձին խօսել:

— Ո՛րտեղ և երբ կամենաս, իշխան, ես պատրաստ եմ. միայն ողջ գիւղը աւերակ է, չգիտեմ ռբբան յարմար կլինի ձեր ձիաւորներին աւերակ-

ների մէջ տեղաւորելը: Բացի այդ մենք մեր կոբեկ հացով բաւականանում ենք, դուք արդեօք հեռներդ պաշար ունէ՞ք:— Փոյթ չէ, մենք էլ զինուոր մարդիկ ենք, զրկանքներին կը համբերենք, երբեմն պատահել է, որ 24 ժամ անօթի կուռել ենք. այս զիշեր էլ մի կերպ կանցկացնենք: Բայց այն է ինձ համար ծանր, որ դու վախկոտութեան նախատինքը բերում ես Բաղրատունի զօրավարի վրով փաթաթում, որի մազն ու մօրուքը գէնքերի տակ է ձերմակել:

Այսպէս խօսելով նրանք եկեղեցու առաջ հասան, կամենում էին այդտեղ պատուարուել, բայց լապտերի լուսով գետնի վրայ դիզուած մարդկանց, կանանց, մանուկների դիակներ տեսնելով ետ քաշուեցին: Սմբատը հառաչեց այդ տեսարանից ու հրամայեց ուրիշ տեղ ճարել: Յովնանի ձեռից բռնած շրջագայում էր, մինչև թիկնապահները մի սենեակ գտան ու գորգեր փռելով յարմարեցրին: Այդտեղ հայոց մեծ նախարարը և Սասունի լեռնահանը իրար դիմաց նստած ժամերով խօսեցին: Խօսակցութեան արգաս քն այն եղաւ, որ Յովնանը լիովին համոզուեց թէ հայ նախարարութիւնը մի բազմազլուխ վիշապ է, որ Հայաստանը շալակած անդունդ է տանում: Առաւօտն սպարապետը իւր շքեղ խմբով գնաց Խլաթ քաղաքը թշնամուն խոնարհութիւն ցոյց տալու, իսկ Յովնանն իւր հետեակ խմբով գէպի ուշաուհեաց Ոստանը գնաց, որի հրապարակը լիքն էր գերի-

ներով ու զիականերով. որովհետև արաքները գեղեցիկներին գերում էին, տղեղներին մորթոտում: Նեղճ հայ ժողովրդի մնացորդը յուսահատ սպասում էր մահուան, երբ Յովնան իւր սասունցիներով երեսց: Դահիճներից ով փախչելու հնար ունէր, փախաւ, ով չէ, սպանուեց: Գերիները կապանքներից ազատուեցին: Յովնան սպանուած թշնամիների գէնքերով քաջերին զինեց և իւր գունդը մեծացնելով յարձակուեց մօտակայ ձորի կողմը, ուր մի արաքացի գունդ հայ փախստականների ետնից էր ընկել: Այդտեղ առաջին անգամ Յովնանի սիրտը մեծ ցնծութիւնով լցուեց, երբ տեսաւ որ արաքացի զնդին կրճի բերանում զիմադրում էր մի հայկական խումբ նիզակով, մանգաղով, պարսատիկով, աղեղով: Սասունցիք էլ իրանց սոսկալի աղաղակը բարձրացնելով ճանապարհի միւս կողմը կտրեցին: Արիւն սկսեց գետի պէս հոսել, թշնամիներից հազիւ մի քանի հոգի կարացին փախչել դէպի Արտամետ Բուդայի միւս զօրավարին եղելութիւնը պատմելու: Սա զօրք առած շտապ եկաւ Յովնանին փնդուելու: Յովնանն ամբողջի մէջն էր, պարսպի վնասուած տեղերը հողէ պատնէշներով ամրացրեց, գոները պինդ փակեց և փնդուեց բերդապահին, որ տեղեկանայ ամբողջի ելումուտի մասին. — ասա, արդեօք քու բերդը զաղտնի ճանապարհ ունի՞, որ կաբելի վնի ծովից նաւակ կամ լաստ գտնել ու փախչել:

— Ինչպէս չէ, ստորերկրեայ ճանապարհ կայ, որ բերդից ներքե է տանում: Դիմացի հին եկեղեցին տեսնում ես, ճիշտ նրա խորանի տակն է ելքը:

— Շատ ապրես, եղբայր, ասեց Յովնանն ու հրամայեց երկու ճարպիկ երիտասարդների գնալ այդ ճամբով, զգոյշ դուրս գալ և թշնամու զիրքն իմանալ:

Ինքը զիտում էր, թէ ինչպէս արաք զօրքը տարածւում էր, որ բերդը ամեն կողմից պաշարը: Մի քանի ըռպէից ետ իւր ուղարկած աղէքն արդէն զաղտնի մուտքից դուրս էին եկել, եկեղեցու կտրի վրայ սողալով դէս դէն էին նայում: — Ապրէք, տղէք, ասում էր Յովնան ինքն իրան, ան, թէ ձեզ պէս հազար կտրիճ ունենայի հետս և ոչ թէ միայն հարիւր, ես գիտէի թէ երեսուն հազար աւազակներին ինչպէս կաքաւների նման ցրիւ կըտայի: Տեսնենք. կարելի է, Աշոտ Արծրունին բան յաջողեցնի:

Այս մտածմունքի վրայ էր, իր սղէքն եկան ու պատմեցին զաղտնի ճանապարհի մասին: Մթնաղէմին ինքն իւր մարդկանցով մտաւ գետնուղին, հասան եկեղեցին, զգոյշ դուրս եկան առանց նկատուելու, ողջ զիշեր քայլելով հասան Միսրաբերդ: Այդ կիսաւեր շէնքում սասունցի գունդը քնելով լաւ հանգիստ առաւ:

Ժ

Յովնանը ծովեզրն իջած արթուն դիտում էր ջրերի խաղը, երբ յանկարծ երկու նաւ տեսաւ, որ Աղթամարի կողմից դէպի արեւմուտք էին դիմում. վազեց իւր սասունցի դրոշակը բերեց, որ սալիտակ կտորի վրայ կարմիր խաչ էր, և սկսեց փրփռացնել օդի մէջ: Նաւերը դէպ ծովեզրն ուղղեցին իրանց ընթացքը: Դեռ բաւական հեռու էին, Յովնանի սուր աչքերը նկատեցին մի քանի հայեր ու ընտանիքներ: Երևի փախչում էին. մի մարդ կանգնած դեկը ձեռին նաւը վարում էր. տասնի չափ կանայք ու մանուկներ նաւի խորքում տխուր արտասուներ էին թափում: Ութ տասնական երիտասարդներ վնասուած վահանները ձախ ձեռում, իսկ աջով սրերի վրայ թեքուած նրան էին նայում. նրանց պատուտուած և արիւնշաղախ զգեստները ցոյց էին տալիս, որ կռուից նոր են դուրս եկել: Ահալարը Խոսրով իշխանն էր, որ Յովնանին ճանաչելով տխուր աչքերը երկինք գցեց, «փառք քեզ Տէր» ասեց, ու հառաչելով աւելացրեց, — Եղբայր, յուսով եմ որ այդ դրոշակի տակ ապահով ենք: — Մի օրուայ չափ հաստատ ապահովութիւն կարող եմ տալ, ասեց Յովնանը, այժմ այսչափը Արծրունի Աշոտն էլ հազիւ խոստանայ: — Շղթաների մէջ եղողը այդ էլ չի կարող: — Ի՞նչ ես ասում, Խոսրով: — Հապա ի՞նչ ես իմանում, ինքն Արծրունեաց

տէրը իւր որդի Գրիգորի հետ, Վահան Արծրունին իւր որդի Գագիկի հետ, Մուշեղը, Հրանդշ տիկինը և Մեծ տիկին Հռիփսիմէն ուրիշ շատ ազնուական մարդկանց հետ կապուած և ուղտերի վրայ բարձած ուղարկուեցին Բաղդատ: — Երևում է դուք պատերազմով էք ազատուել, Խոսրով, ձեր վիճակը այդ է ցոյց տալիս: — Մենք մեր ազատութիւնը Աստուծոյ օգնութեան և մեր սրբերին ենք պարտական, իսկ նրանք իրանց շղթաները մատնիչների վատութեան: — Ո՞վքեր էին մատնիչները, Խոսրով, ասա լսեմ: — Ի՞նչ հարկաւոր է յիշել նրանց անունները: — Ոչ միայն պէտք է յիշել, այլ և կրակով գրել, ժայռերի վրայ փորագրել, փոքրիկ մանուկներին սովորցնել, որ նրանց անունը նզովեն և զարհուրեն: Ասա, օվքեր են այդ անօրէնները: — Վահանունեաց ցեղից Մուշեղը, Տրուսեաց ցեղից Վահրամը, իշխանի թիկնապահ միւս Վահրամը, միացնելով իրանց հետ ազատաց գունդը ծածուկ պատգամաւոր ուղարկեցին Բուղային, որ իրանք կամենում են Աշոտին իւր հաւատարիմների հետ կապել և նրա ձեռը մատնել: Իշխանն այս տեսնելով՝ ինքը գնաց և անձնատուր եղաւ թշնամուն: Մենք էլ հետեւած կլինէինք նրա օրինակին, եթէ չնկատէինք, որ մեր կանանց ու զաւակներին ուղում են Բաղդատ ուղարկել: Մեր ղէնքերը առնուած չէին, իրար ձայն տալով յարձակուեցինք կարաւանի վրայ, գերիներին ազատեցինք, կռուելով պաշտպանուելով մինչև ծո-

վեցրը հասանք: Մի կերպ նաւեր դանելով ըն-
կանք մէջները և առաջ վարեցինք, լաւ համա-
րելով ծովակուլ լինել, քան թէ գերի գնալ:

— Փառք Աստծու, դարձեալ մասամբ փրկուել
էք. Աստուած ողորմած է ու արդար. Մեհրու-
ժաններն ու Վասակները նրա բարկութիւնից չեն
ազատուիր: Այժմ տեսներք, ինչ բանի կարիք ու-
նեն փրկուածները:

Յովնանի պատուէրով սասունցի տղէքը խոտ
փռեցին մի սենեակում, որ փախստականները
հանգստանան. հանեցին իրանց գարի հացը, չոր
պանիրը ու ջրի սափորի հետ դրին առաջները:
Մինչև սրանք սասունցոց հիւրընկալութիւնը վա-
յելում էին, Խոսրովը Յովնանի հետ առանձնա-
ցաւ խօսելու: Յովնանն ասեց.

— Այս երկրում անկարող եմ երկար մնալ,
բնակիչները թշնամուն դիմադրելու համար ոչ յոյս
ունեն, ոչ կարողութիւն: Արաք զօրավարն ան-
շուշտ կուգի ինձ վրէժխնդիր լինել այն չարիք-
ների համար, որ նրա զօրքին հասցրել եմ. ստի-
պուած պէտք է դառնամ Սասուն, որ մտածեմ
անելիքիս վրայ:

— Քանի զինուոր ունես:— Հարիւր:— Այդքա-
նին մեր նաւերն էլ կը վերցնեն, ուր ուզում էք,
տարէք մեզ:— Այս գիշեր ճանապարհ ընկնենք, լաւ
է, յաջողակ քամով կը հասնենք Դատուան, եթէ ու-
զէք մինչև այս պատուհասն. անցնելը հիւր կըմնաք
Սասուն:— Մենք տարագիր մարդիկ ենք, խօսեց

Խոսրովը, գոհութեամբ Սասունի պէս ապահով
տեղը կը մնանք:

Դատուան հասնելուն պէս սասունցիք կա-
նանց համար զրաստներ և արաբական նժոյգներ
ճարեցին և բարձրացան իրանց լեռները, որ փա-
խստականներով լիքն էին:

Ամենը հանգիստ էին այգտեղ բացի Յովնա-
նից. գիշեր ու ցերեկ մի միտք նրան տանջում էր:
Ճանապարհների կիրճերը կտրած մի քանի հոգու-
հետ ջարդուփութ էր անում թշնամուն և զար-
մանալի եռանդով տեղեկանում, թէ ի՞նչ է ա-
նում թշնամի զօրավարը, ռիւքեր են նրա մօտի
մարդիկը, ի՞նչ է անում Սմբատ սպարապետը:

Իմացաւ որ նրա որդի Աշոտը աշխատում է
թշնամուց հեռու մնալ, իսկ Վահուհի Մուշեղ և
երկու Վահրամները Բուղայի բանակի մէջ բարձ-
րավիզ ման էին գալիս իբրև բարեգործ հաւատա-
րիմներ: Երբ Յովնանի արշաւանքները տաճկաց
զօրավարի հանգստութիւնը խլեցին, հրամայեց
խիստ պահպանութիւն անել Խութի լեռների վրայ,
բայց Յովնանը միշտ ճար էր գտնում նրան վնաս
հասցնելու, պատերազմի կերպը փոխելով, շատ
անգամ էլ երեւելով արաբական հագուստներով,
արաբական դրոշակներով:

ԺԱ

Երկրի մէջ տարածուած վատութիւնն ու
մատնութիւնը այնպէս խիստ էին ճնշում Յովնա-

նի սիրտը, որ իշխաններին արհամարհելը աւելի էր զօրանում նրա մէջ: Աշոտ իշխանի եղբայր Գուրգէնը պատերազմելով Բուղայի դէմ և նրանից 1800 հոգի ջարդելով, յանկարծ յիմարաբար խաբուել էր արաբական խոստմունքներով և անձնատուր եղել, որպէս զի Աշոտի տեղ Վասպուրականի իշխան դառնայ: Յովնանը լուիկ սպասում էր Բուղայի կողմից յարձակումի, երբ տեղեկութիւն տուին թէ բանակը Խլաթից հանեց, որ ձրմեռը Գուրգէնը անցկացնի: Ինքն էլ պատրաստութիւն տեսաւ, որ Խլաթ գնայ իրան տանջող մտադրութիւնը գլուխ հանելու: Խլաթը ծառախիտ պարտէզներով շրջապատած գեղեցիկ քաղաք էր Վանայ ծովի վրայ, ամուր աշտարակներով, միայն մայր եկեղեցին էր մզկիթ դարձել: Քաղաքի բնակիչները գոհ չէին բռնաւորի գնալով, որովհետեւ զօրքի հեռանալով առևտուրը պակասելու էր: Նրա դուրս գնալուց ետ դիւանապետն էլ իւր թղթերը կաշէ պարկերի մէջ տեղաւորեց, որ պատրաստ լինի հետեւեալ օրը գնալու: Բնակարանը քաղաքից դուրս պարտէզների մէջն էր: Միրզա Հասան դիւանապետն իւր առաջին քաղցր քնի մէջ էր. զգաց որ մէկն իրան զգոյշ բռնում է. կարծելով թէ ծառան է, սաստեց որ հեռանայ, իրան հանգիստ թողի: Տեսաւ որ բռնելը չի դադարում, աչքերը բաց արեց: Որքան եղաւ նրա զարմանքը, երբ ծառայի փոխարէն իւր գլխավերև նշմարեց մի միջահա-

ասի, լայնակուրծ, մեծագլուխ մարդ. սև ու փայլուն մազերը մինչև եւսերը, սլաքի նման աչքերը վրէն տնկած: Հասանը սարսափով ձեռը մեկնեց դէպի բարձի մօտ դրած դաշոյնը: Անձանօթն անխօս բռնեց նրա դաստակը և այնպէս սեղմեց որ դիւանապետը ցաւին չզիմանալով սկսեց աղաղակել: Անձանօթն իւր լայն ձեռը նրա բերանին դնելով հանգարտ ասեց.

— Ամօթ է, Միրզա Հասան, ի՞նչ ես երեխայի նման գոռում, դու զրազէտ ուսումնական մարդ ես. ի՞նչ կասեն ծառաներդ, երբ իմանան թէ ձեռք սեղմելուն չզիմանալով այդպէս ողորմելի ձայն ես հանում:

Միրզա Հասանն իւր ծառաներին իմաց տալու նպատակով սկսեց բարձրաձայն յանդիմանել. — Եւ անհաւատ շուն, չեմ իմանում թէ վերջը ինչ կը գայ գլուխդ, դու չեմ իմանում թէ ես ո՞վ եմ և թէ իմ տէր Բուղան ի՞նչ մարդ է:

Անձանօթը պատասխանեց. — Նախ պէտք է իմանաս, որ ծառաներիցդ նրանք կենդանի մնացին, որոնք խոհեմ վարուելով անձնատուր եղան. երկրորդ՝ դու խելօք մարդ ես, պէտք է հայհոյանք չհանես բերանիցդ, երրորդ՝ պէտք է իմանաս, որ կեանքիս մէջ երկիւղ ասած բանը չը գիտեմ, քու Բուղայից էլ չեմ վախում: — Ուրեմն ի՞նչ ես ուզում ինձանից, կամենում ես ծառաներիս պէս սպանել. — Ամենևին ոչ, ես անգէն մարդ չեմ սպանում: — Ոսկի ես ուզում, ահա, բարձի տա-

կից քսակը հանելով մեկնեց Հասանը:—Ոչ ոսկի եմ ուզում, ոչ արծաթ, իմ ուզածը ուրիշ բան է: —Ի՞նչ ես ուզում, այ մարդ, ասա, խօսեց Հասանը բոլոր մարմնով դողալով և աչքերը փակելով, որ անծանօթի հրացաշատ աչքերը չտեսնի: —Դիւանի բոլոր թղթերը քու մօտն է՞ն: —Այո, այս պարկերի մէջն են: —Ամենը ինձ պէտք չեն, իմ ուզածը մէկ թուղթ է: —Ո՞ր թուղթն ես ուզում, ասա, տամ: —Յիշում եմ, երբ Աշոտ Արծրունին Նկան բերդի մէջ պաշարուած էր, մի քանի հայ իշխաններ դադանի նամակ էին գրել Բուղային: —Այո, գիտեմ, յիշում եմ: —Այդ թուղթը պէտք է փնդուես, ինձ տաս. բոլոր պահանջս այդ է:

—Հէնց այդ չափ և այդ չնչին թղթի համար ինձ այսքան սարսափ ուտացրի՞ր: Այս ասելով պարկի մէկը բաց արեց դողդող ձեռներով, հայերէն գրութիւնը գտնելով մեկնեց, —ահա ստացիր:

Անծանօթ մարդը կանթեղի լոյսի տակ թըղթին նայելով ծոցը դրեց ու դաբձաւ դիւանապետին հարցրեց. —Մի՞րգա Հասան, ինձ շիտակն ասա, ամիրապետը Բուղային ի՞նչ հրաման է դրկել Հայաստանի համար:

—Ահա թէ ինչ. կամ Հայաստանը իւր անհաւատութիւնը թողնելով մեր ուղիղ հաւատը պէտք է ընդունի կամ բոլորովին կորչելով իւր յիշատակը աշխարհէս վերացնի:

—Դէ այժմ մնաս բարով, Հասան, տեսնում ես, որ քեզ պէս խելօք մարդուն վնաս չեմ տա-

լիս, ասեց ու հանգիստ դուրս եկաւ: Հասանը ճակատը շփելով ինքն իրան հարցնում էր. —արդեօք ո՞վ է այս սոսկալի մարդը: Մենք ճանաչում ենք. դա խուժեցի Յովնանն էր:

ԺԲ

Չիւնն ու սառուցը պատել էին հայոց երկիրը: Ճիշտ է, Բուղայի կոտորածը դադարել էր, բայց իւր անուան սոսկումը դեռ ամեն մի սրտի մէջ տիրում էր: Նրա արիւնարբու զօրավարները խիստ պատուէր էին ստացել զարուն բացուելուն պէս Դուին հասնել. սրանց թուում պէտք է լինէին երեք մասնիչ հայ նախարարները, որոնք Բուղային խաթից հեռանալիս երկու օր ուղեկցեցին և գոհ դարձան իրանց տները: Մուշեղ Վահուտին լճի ափին գտնուող իւր ամրոցում հանգիստ սպասում էր, որ դարնան գալու հետ ամիրապետից մեծ չնորքներ ստանայ: Շրջակայ գիւղերը ամայացած էին. ամեն կողմ լուր էր ուղարկում, որ բնակիչները դառնան իրանց տները: Գիւղացիք ձանձրացած անիրաւութիւններից ականայ էին գալիս իրանց բնակարանները: Ձմեռուայ մէջ ծարօնի կողմից երիտասարդ խմբեր իրանց պաշարներով գալիս էին այդ դադարկ գիւղերում բնակւում. նրանցից հինգ վեց հոգի կուբայ վանքում հիւրընկալութիւն խնդրելով ուխտաւորների սենեակներում ապրում էին: Վանահայրը զրանց երկար մնալուց ձանձրացած ուզում

էր ճամբու ղնել, բայց տեսնելով նրանց գլխաւորի համեստ ու առաքինի վարմունքը, որ ամենեւին պարապ չէր մնում, ժամերգութեան միշտ ներկայ էր, վանահայրը միտքը փոխում էր: Տարոնեցիք վարժ նետաձիգ էին, թուշուն, կենդանի չէր ազատուում նրանց ձեռից, ուտիս օրերը սեղանատունը որսի մսերով լիքն էր: Վանքի փայտ և ջուր կրողը, աւելողը, դռնապանը նրանք էին: Մուշեղ Վահեկունու ձմեռուայ գլխաւոր գուարձութիւնը որսն էր: Յաճախ բարակ շներ ու թիկնապահներ հետն առած գնում էր շրջակայքը որսալու: Մի օր էլ երբ Կոբայ վանքի առջևից անցնում էր, յանկարծ մի քանի տարոնեցի ղիմացն ելան, մէկը աղեղից մի նետ թռցնելով այնպէս ձիու փորին խփեց, որ անասունը ցաւից կատաղած շարտեց Մուշեղին վրայից ու ինքը փախաւ: Թիկնապահներն ուղեցին օգնել, բայց այնպիսի նետատարափ եկաւ գլխներին, որ ամենն էլ թողին իշխանին ու փախան: Տարոնեցիք վրայ վազեցին Մուշեղի ոտն ու ձեռը կապեցին ու տարան վանքը: Շատ աշխատեց իշխանը, որ իրան կապողներին հասկացնի, թէ ինքը Բուղայի բարեկամն է, մեծ ամիրապետին շատ ծառայութիւններ է արել, իրանց յանդգնութեան համար խիստ պատիժ կատանան, լաւ կլինի, որ բաց թողնի իրան, եթէ կամենում են, փող էլ կընծայի: Կոշտ գիւղացիք նրա ասածները բանի տեղ չըղնելով, հասցրին վանքի սենեակը, կապերն արձակեցին

որ նստի. բան տուին ուտելու, գինի էլ տուին որ զօրանայ: Վանահայրն այս իմանալով ուղեց իշխանի մօտ գնալ. պահապան կանգնած տարոնեցիք չթողին: Հայր սուրբը բարձրաձայն զանգատեց. — այս ի՞նչ ապերախութիւն է իմ դէմ, դաւառի պատուաւոր իշխանին յափշտակել էք, իմ վանքը աւազականոց շինել և ինձ վանահօրս արգելում այդ սենեակը մտնելու, ո՞վ է վանքի տէրը, դ՞ուք թէ ես: — Հայր սուրբ, մի վրդովուիլ, մենք տարօնեցիքս ոչ ապերախտ ենք և ոչ երախտամոռ, միայն իշխանի հետ դատաստան ունենք. հանգիստ կաց, դու էլ առաջին դատաւորը պիտի լինես:

— Ինչո՞ւ էք արգելում ներս մտնելը: — Եթէ այդքան փափագում ես, մտիւր, ասեց գլխաւորը: Հէնց որ Մուշեղը վանահօրը տեսաւ, սկսեց յանդիմանել. — այս ի՞նչ անիրաւութիւն է, որ վանքի մէջ կատարւում է, իմ դէմ էլ ապերախութիւն անե՞ս, հայր սուրբ: Այժմ ափսոսում եմ, թէ ինչո՞ւ հիմնայատակ չեմ արել այս վանքը, որ իմ անձի դաւաճանութեան բոյն է դառնում: — Ինչ անեմ, տւր իմ, ես խեղճ տարոնեցիներին հիւրնկալելով ամենեւին չէի կարծում, թէ նրանք այդպէս անզգամութիւն կանէին, խոնարհութեամբ պատասխանեց վարդապետը: Իսկ իշխանը մատին նայելով տեղից վեր թռաւ. — Տես, այդ չարագործները մատանիս էլ հանել, գողացել են:

Տարոնցի գլխաւորը, որ այդ խօսակցութեան

միջոցին մի կողմ կանգնած էր, մօտեցաւ իշխանին և հանդարդ զօրեղ ձայնով ասեց. — Հոգս մի անիլ, Մուշեղ, այդ մատանին կը գտնենք, քեզ կը տանք: — Բաւական չէ, որ ինձպէս ազնուատոհմ իշխանի դէմ ամեն բռնութիւն գործ էք գնում, դեռ ինձ էլ վիրաւորում էք սոսկ անունս տալով. մի՞թէ ես հասարակ մարդ եմ: — Իսկ աւրած, մենք շինական մարդիկ ենք, քաղաքացոց պէս չենք իմանում արժանաւոր յարգանքը տալ ձեր նման մեծ մարդկանց, պատասխանեց տարօնեցին հեղինելով. — Շատ չի քաշել, ես ձեզ կը սովորցնեմ, թէ ինչպէս պէտք է վարուել մի իշխանի հետ:

Այդ միջոցին վանահայրը դիմելով տարոնացուն հարցրեց. — քիչ առաջ ասում էիր, որ իշխանի հետ դատաստան ունէք, ի՞նչ դատաստան է: — Հայր սուրբ, մինչև վկաները չգան, դատաստան չի կայանալ, աւելորդ խօսելու ժամանակ չը կայ, այժմ պէտք է գնանք: — Ո՛ւր, հարցրեց Մուշեղը զայրացած հրամայական ձևով. — Քեզ տանում ենք դատարան, եթէ այնտեղ արդարաւնաս, կը թողենք որ գնաս:

— Եթէ չարդարանամ, ի՞նչ էք անելու: — Դատաստանն ինչ կըլձօի, պարտաւոր ենք գործ դնել: — Ձեր նման գոեհիկների, աւազակների հետ դատաստան մտնելն էր պակաս: Ես որ ձեզ կեանքումս չեմ ձանաչել. ես որ ոտքիս տակին չեմ նայել ձեզ նմաններին նշմարելու համար,

համարձակւում էք ինձ հետ դատաստանի մտնել: — Երկար ու նախատական խօսքերի կարիք չկայ, ընդհատեց գլխաւորը և ձայն տուեց դէպի դուռը, — տղէք, մութը կոխեց, ջորին քաշեցէք, հայր սուրբի ջորին նոյնպէս պատրաստեցէք, որ գնանք: — Իմ ջորին ո՛ւր էք տանում, հարցրեց վանահայրը: — Քու ջորին քեզ համար են պատրաստելու, հայր սուրբ: — Այս ցրտին, այս գիշերին ես ոտ փոխողը չեմ, ի՞նչ էք խելքներդ թոցրել: — Քու կամքին որ թողեն, տեղիցդ չեա շարժուիլ, բայց որովհետև Աստծու քահանայ ես, դրա համար արդարութիւն պիտի սիրես: Եթէ չեա ուզիլ սիրել, մենք քեզ կը սովորցնենք: — Բռնութիւնով պէտք է տանէք, վրդովուած խօսեց վանահայրը: — Ամենեկին ո՛չ, իշխանն էլ զալու է. մեր բարեկամական խորհրդին հետևողների դէմ բռնութիւն չենք գործ դնում:

Տղէքն եկան իմաց արին, որ ամեն ինչ պատրաստ է, — Դէ գնանք, իշխան, ասեց տարոնեցին: — Ես իմ կամքով մի քայլ չեմ անիլ, խօսեց Մուշեղը: — Դու լաւ մարդ ես, մէկի տեղ շատ քայլ կանես: Միայն հարկաւոր է քեզ օգնել. իշխան մարդ ես, պէտք է կոնիցդ բարձրացնել:

Այս ասելով տարոնեցին, որ Յովնանն ինքն էր, նրա թևից բռնեց: Մուշեղը կարծես մեքենայից ցնցուելով թռաւ, երկու ոտի վրայ կանգնեց. — այ անօրէն գոեհիկ, թեա կոտրեցիր:

Իսկ Յովնանն առանց իւր երեսի վրայ փոքրիկ

շարժմունք ցոյց տալու, հանդարտ առում էր.
— Ոտներդ փոխիր, իշխան, դանդաղելու ժամանակ չէ:

Դռան մօտ երկու հոգի իշխանին վերցրին ու պարկի պէս զցեցին սլատրաստ ջորու վրայ առանց նրա աղաղակներին ու զարձնելու: Ուրիշ երկու հոգի նրա ոտները անասունի փորի տակից իրար կապեցին: Քիչ ժամանակից ետ վանքի բակը զինուած մարդկանցով լցուեցին, զիմադրութիւն անկարելի էր: Հայր սուրբը ճանապարհից ետ փախաւ, բայց քաջ սասունցիք հասան ետ բերին: Յովնանի խումբը երեք ժամ քայլելով հասաւ մի շամբի, եղեգնի անտառի միջով սառած ջրի վըրայով գնալով մտան ո՛ր քաղաք, որ ոլոր-մոլոր փողոցներ ունէր, կանգ առան մի բերդանման կիսաւեր ընդարձակ շէնքի առաջ, դա Օձ քաղաքն էր, որ երբեմն Մամիկոնեաց հռչակաւոր Մուշեղի և գայլ Վահանի բնակատեղին էր եղած: Մուշեղի կապերն արձակեցին, ցրտից ոտները բռնուել էին, չէր կարողանում ման դալ. դրկած տարան կրակից հեռու նստացրին: Տխուր վանահայրն աւամայ ուզեց զուարթ երևալ: Իշխանը մտածում էր ունքերը կլտած ու չէր կարողանում մեկնել իւր գլխին եկած փորձանքի սլատ-ճառը. ոտների ուռած և ցաւող տեղերը շոշափում էր ու ինքն իրան մտածում. «չլինի Աշոտ Արծրունու անմեղ արիւնն է վրէժխնդիր լինում. երևի նրա ոտներն էլ շղթաներից այսպէս ցաւում

էին, երբ ընտանիքի հետ ուղտերի վրայ բարձել տուի Բաղդատ ուղարկելու համար»: Այսպէս շատ ուշատ բաներ էր անցնում նրա մտքով ու ներսը վառում: Մտածելուց յոգնելով դարձաւ Յովնանին, որի կամքից էր կախուած նրա բաղդը: Իշխանական ձեռքով յուսահատաբար հարցրեց.
— Այ մարդ, ո՞վ ես դու: — Դու չէիր որ քիչ առաջ անուանեցիր ինձ աւագակ, գոեհիկ, ողորմելի: Եթէ կամենաս՝ այդ երեքն էլ եմ: — Այո, առած խօսքս ետ չեմ վերցնում, միայն ուզում եմ իմանալ, թէ դու կին, զաւակ ունեցել ես: Եթէ այո, ապա միտդ բեր, թէ այս գիշեր կինս ու զաւակներս ինչ վիճակի մէջ կըլինեն: Անորէն, անաստուած, իմ տունը ողբի ու արտասուքի տուն չիւնեցիր:

Այս ասելով սկսեց լալ, իսկ Յովնանը դառնացած դարձաւ նրան. — Ես քու տան վիճակը վեց ամիս առաջ եմ երևակայել ու սգացել, Մուշեղ: Մեր աշխարհում սրբան անմեղ կանայք ու մանուկներ զազան արաքների սրի բերան են ընկել, քանի շէն ու գուարթ քաղաքներ, գիւղեր բուերի ու զազանների բնակարան են դարձել, խղճմտանքիդ հարցրու, արդեօք ձեռդ մաքուր է՞ այդ արիւններից, դու մասնակից չե՞ս բիւրաւոր հայերի դառն արտասուքներին: Իսկ թէ ուզում ես իմանալ, թէ ես ով եմ, իմացիր — ես սասունցի Յովնանն եմ: — Բայց ի՞նչ ես ուզում, այ մարդ, քեզ ու քու սասունցիներին ի՞նչ եմ արել,

ինչ դատաստան էք ուզում կտրել զլիս, ուր են դատաւորները կամ վկաները: — Համբերութիւն ունեցիր մինչև ընկերներդ հասնեն, շուտով սուրհանդակներ կուղարկեմ, որ դատախազներն էլ գան:

Այս միջոցին մի երիտասարդ արեղայ ներս մտաւ ձեռին երկու թուղթ մաքուր գրուած. Յովնանին տուեց, սա կարդալով ծալեց ու ծոցից ոսկի մատանի հանելով վրաները կնքեց: Այս գործողութիւնից վերջը մօտեցաւ Մուշեղին ու ասեց. — Եհա մատանիդ, որ կարծում էիր թէ աւաղակները յափշտակել են. արդարութիւնը տեղ հասցնելու համար այս մատանին պէտք է այս երկու թղթերը կնքէր, որոնք գրուած են երկու բարեկամներիդ, որպէս զի գան քեզ մենակութեան մէջ մխիթարեն: Քեզանից ծածկելու ոչինչ չունեմ, մէկը Տրուսեաց Վահրամը, միւսը Գնունեաց Վահրամը. երկուսն էլ Արճէշ քաղաքից պէտք է գան:

Այս երկու անունները լսելիս Մուշեղի կարմրած երեսը թալկացաւ, կանաչեց, ցուրտ քրտինք եկաւ ճակատը: Յովնանն ասեց «իշխան, որպէս զի դու բոլորովին դժգոհ չըմնաս, կը պատուիրեմ, որ նամակի բովանդակութիւնն էլ կարդան»: Արեղան կարգաց բարձրաձայն գրութեան պատճէնը, «Ես, Կոբ գաւառի իշխան Մուշեղ Վահեւունիս իմացնում եմ քեզ Տրուսեաց Վահրամ քաջ իշխանիդ, որ կարևոր գործի համար

հասել եմ Մեծոփայ վանքը. մեզ համար այնպիսի խնդիր կայ, որ կամ պէտք է կեանքներս կորցնենք կամ ամենամեծ իշխանութեան հասնենք: Չտապիր, եկ, քեզ ու Գնունեաց Վահրամին եմ սպասում, որ միաձայն շարժուենք: Քաղաք տեղ մեր տեսակցութիւնը կասկածի առիթ կարող է աւել, այսպէս առանձին տեղ յարմար դատեցի. չուշանաս, դանդաղութեան ժամանակ չէ: Ողջ լեր: — Ահա տեսնում ես, իշխան, խօսեց Յովնանը, բարեկամներդ ժողովում եմ, որ բարեկենդանի օրերը տխուր չանցկացնես: Այս ասելով անցաւ միւս սենեակը, ուր նստած էր Խոսրովը. — Իշխան, արդէն Մուշեղ Վահեւունին ինձ մօտ կալանաւոր է, երկու Վահրամներն էլ կը գան, դու պէտք է մեզ ընկերանաս. դրա համար ապրսպրեցի, որ Սասունից գաս:

— Ես պատրաստ եմ, ուր ուզում ես տար: — Զգեստներդ հարկաւոր է փոխել, այս դարանի մէջ բաւական հագուստ կայ Բոնաշէնի աւարից, Եհա կաշի պարկը, ջոկիր մէջից, որը յարմար կը դայ, հագիր: Այս գիշեր հանգիստ կառնենք, վաղը կանուխ գնալու ենք: Դու պէտք է մեր իշխանը դառնաս և Մուշեղ Վահեւունի կոչուես, մենք էլ մեր սասունցի զգեստները թողելու ենք և իշխանի թիկնապահի կերպարանք առնենք: Այս պարկի մէջ մի քանի իշխան զարդարելու մաքուր զգեստներ կան:

ԺԳ

Մասունցու համար սառն ու ցուրտը ոչինչ էր. որպէս զի գաղտնիքը լաւ պահուի, Յովնանն աշխատում էր աւերակների մէջ գիշերել: Մուշեղ Վահուանին ճանապարհորդում էր հարիւրի չափ թիկնապահներով: Գունդը Քաջբերունեաց սահմանը հասաւ թէ չէ, երկու սուրհանդակի ձեռով Յովնանը նամակներն ուղարկեց Արճէշ: Առանց կասկած զարթեցնելու կեղծ Մուշեղ իշխանը հասաւ Մեծօփայ վանքը: Յովնանն առաջ գնաց, որ իշխանի կողմից հիւրընկալութիւն խնդրի: Մուշեղին անձամբ ճանաչող չկար. մի քանի կրօնաւորներ ելան իշխանի դիմաց. Խոսրովը իւր դերը հիանալի կատարելով մտաւ ներս: Յովնանըն շտապով քսան ընտիր ընկերներ հետն առած գնաց դէպի Արճէշ, կէսը ճամբին մի գիւղում թողեց, որ Վահրամ իշխաններին աչք բռնեն. ինքը մի քանի զրաստով իջաւ քաղաք, պաշար առնելու: Որպէսզի Վահրամները ճամբից փախչելու հնար չունենան, հեռուից իւր մարդկանցով հետեւում էր: Գլխաւոր պայմանն էր արիւն չթափել: Ուստի Խոսրովը գրեթէ անդէն, երկու ծառայով դիմաւորեց նրանց վանքի առաջ պատճառ բերելով որ Մուշեղը փոքր ինչ տկար է, մի երկու ժամով նրան տեսները կուշանայ: Նրանց տալան ամենափառաւոր սենեակը, որ լաւ տաքացրած էր, սեղանը զանազան ընտիր կերակուրներ

ով ու ըմպելիքներով պատրաստ դրած էր. ցուրտ եղանակին այդ բաները յոգնած իշխաններին ախորժակը զրգուեցին: Հանգիստ կերպով նստան հացի, Խոսրովը պատմում էր ծիծաղելով թէ ինչպէս Մուշեղի միջնորդութիւնով Բուղայից ներդրութեան թուղթ է ստացել: Հանեց ծոցից արաբերէն գրութիւն, ցոյց տուեց նրանց, իմանալով որ ոչ ոք կարգալ չգիտէ: Վահրամներն ամեն կասկած մի կողմ թողած սկսեցին վստահութեամբ ուտել, խմել: Երբ գլուխները գինուց տաքացաւ, Վահրամ գինակիրը գուարթ աչքերով դարձաւ Խոսրովին. — վերջապէս դու էլ մեր ճամբէն ընտրեցիր ու խելօք մարդի պէս գործդ կարգի դրիր. ես կարծում էի թէ հոգով ու մարմնով Արծրունեաց անձնատուր ես. բայց տեսնում եմ, որ այդքան յիմար չես եղել: — Ճշմարիտ ասեմ, ես յարգում էի նրանց մօրը տիկին Հովփսիմէին, որ առաքինի խելօք կին է, բայց զաւակները երբեք նրա խրատներին ուշ չէին դարձնում: — Դու տեղեկութիւն ունե՞ս մեր վրայ եկած նամակի մասին, հարցրեց Տրունեաց Վահրամը: — Գիտեմ որ Բուղայից Մուշեղին հրովարտակ է եկել, նա շատ ուրախացաւ, բայց բովանդակութիւնն ինձ չպատմեց: Այդ բանը յետոյ էլ կիմանանք, գուարճութիւնը շարունակենք, ասեց Խոսրովը և բաժակները լցրեց: Երբ գինի խմելուց սենեակի ներսում իշխաններն էին ուժից ընկել, իսկ զրսում իրանց թիկնապահները, յանկարծ Յովնանի հետ ներս

խութեցին սասունցիք և առանց ժամանակ տալու կապտեցին Վահրամներին ու թիկնապահներին, որոնց խմած գինու մէջ ամիսն էր խառնած:— Դէ, էլ ժամանակ չկորցնենք, Խոսրով, ասեց Յովնանը, ուղածս լաւ կատարեցիր, շտապենք: Թէև դու էլ լաւ խմած ես, վնաս չունի. դրսի օդը քեզ կը կազդուրի:

Ձիանը պատրաստ էին, հեծաւ Խոսրովը, միւս Վահրամներին կէս քուն, կէս արթուն ձգեցին գրաստների վրայ, լաւ կապկպեցին որ վայր չընկնեն: Արգէն վանքից դուրս գալու վրայ էին, երբ լուր տուին թէ տաճներկու ձիաւոր են գալիս գէպի վանք: Յովնանը բարձրացաւ դռան մօտի ժայռի գլուխը ու զգոյշ գիտելով տեսաւ որ Գուրգէնն է: Մուշից էր գալիս ու յունաց կողմն էր գնում, մրսած էր և հանգստանալու տեղ էր խնդրում: Յովնանը որոշեց այդ գիշերն այստեղ մնալ: Շուտով սենեակ մաքրեցին, կրակը փայլեցրին: Գուրգէնը նկատեց որ կալանաւորներ ունեն, խօսեց— «երևի արաբ աւագակներ ես բռնել, Յովնան, ի՞նչ կարիք կայ այդ անպիտաններին կապելը, առաջին հանգիպած ծառից կախիր, գնա:— Եթէ սովորական աւագակներ լինէին, մի ըռպէ էլ ժամանակ չէի կորցնիլ նրանց պատճառով: Բայց երբ Արծրունեաց Աշոտին մատնողներն են իմ կալանաւորները, ի՞նչպէս անեմ:— Այդ շներին դատելը աւելի հեշտ է, վանքի պարսպից կախել տուր, վերջացրու:— Չէ, գեռ կարևոր է բննել նը-

րանց յանցաւոր լինելը. նրանից ետ ես գիտեմ, թէ ո՞ւր պէտք է կախել:— Յովնան, ես յուսահատութիւնից գնում եմ յունաց կողմը, գուցէ օգնութիւն գտնեմ մեր խեղճ ազգի համար: Մեր իշխաններից ոչ ոք չի ուզում յայտնի կերպով Բուղայի գէմ գործել: Դու խելօք մարդ ես, ուրիշ լաւ ճար կիմանաս, ասա լսեմ:— Եթէ գիտենայի, Գուրգէն, ի՞նչ ես կարծում, երեք դաւաճան պատժելու համար այսքան սար ու ձոր կը պտտէի:

Յովնանն ու իւր համախոհները առաւօտը դարձան Օձ քաղաքը: Մուշեղին, երկու Վահրամներին բանդարկեցին մի սենեակում: Հետևեալ օրն եկան Սասունում ապաստանած տանն իշխան մարզիկը, գիւղապետները, շրջակայ վանքերի առաջնորդները. Գուրգէնի ու Խոսրովի հետ ատեան կազմեցին որ դատեն: Այդտեղ բերուեցին մատնիչ իշխանները: Յովնանն իբրև դատախազ ամբաստանեց երեքին էլ այսպէս. «Նկան բերդի պաշարման ժամանակ դուք զադոնի պատգամաւոր ու նամակ էք ուղարկել Բուղային, խոստացել էք նրա ձեռը մատնել Աշոտ Արծրունուն և բերդը: Յայտնել էք թէ Աշոտի եղբայր Գուրգէնը ռոտեղ է և ի՞նչքան գօրք ունի: Աշոտի հրամանները խարդախել էք, կեղծաւորութեան ու նենգութեան միջոցով փորել էք նրա ոտների տակը, մինչև որ յուսահատուած ակամայ գնացել է Բուղայի բանակը: Նոյն դաւաճանութեան զոհ

է եղել նրա եղբայր Գուրգէնը: Ամենը գիտեն
թէ ինչ դառն հետեանքներ ունեցաւ Վասուրա-
կան աշխարհի համար այդ երկու եղբայրների գե-
րութիւնը: Երեք իշխաններդ ձեր տէրերին մատ-
նեցիք, ձեր բարերարներին ապերախութիւնով
պատասխանեցիք»:

Դատաւորներից ծերագոյնը հարցրեց ամբաս-
տանեալներին, «ի՞նչ էք պատասխանում»: Նրանք
միաբերան ուրացան, որ իրանք Բուդային մատ-
նութեան նամակ դեն գրել, ամենը զրպարտու-
թիւններ են իրանց դէմ և չարաւիճութեան նը-
շան: Յովնանը խարդախ, դաւաճան մարդ է. կա-
շառուած է որեւէ մէկից ու կամենում է իրանց
կեանքին վտանգ սպառնալ. զրա համար սատա-
նայի խորամանկութիւնով իրանց կապկապել, բան-
դարկել է: Յոյց էին տալիս իրանց ձեռներն ու
ոտները, որ իշխան ու նախարար մարդկանց այսպի-
սի նախատինքի են ենթարկել:—Այո, երբ արա-
բի բռնութիւնը իմ ազգի վրայ ծանրանում է,
մարդկային ու Աստուածային օրէնքն այսպիսի
մատնիչների ձեռ խաղալիք են դառնում, տիրա-
նենգութիւնը տիրասիրութիւնից աւելի է հռչակ-
ւում, երբ ուխտադրութ մահմեդականի օտար լու-
ծը Քրիստոսի և ազգային պարտաւորութեան լծից
աւելի ընտիր է բարոգւում, որտեղ հայոց Հոգևոր
տէրը սասունցոց քաջագործութիւնները, արիւ-
նաբբու Եուսուֆին սպաները յիմարութիւն է
համարում, այդպիսի ժամանակ ամեն մի հայի ի-

րաւունքն էր դաւաճանների դէմ դաւաճանութիւն
և նենգաւորների դէմ նենգութիւն գործ դնել.
այո, ես էլ ամեն ջանք գործ դրի սրանց ձեռ գը-
ցելու համար: Ուրանում են, որ Բուդային նամակ
են գրել. եթէ այն նամակը ցոյց տամ ժողովին,
ուր նրանց կնիքները դրած է, այն ժամանակ ի՞նչ
կասեն: Ահա նամակը:

Այս ասելով մի թուղթ տուեց ծեր դատա-
ւորին, որ սկսեց բարձր ձայնով կարդալ, վերջն
ասեց.—ահա կնիքները. Մուշեղ Վահուտի, Վահ-
րամ Տրունի, և Վահրամ թիկնապահ:

Յովնանն ասեց.—վերցրէք սրանց մատանի-
քը և համեմատեցէք կնիքների հետ, արդեօք խար-
դախութիւն կայ:

Սկսեցին ամեն կողմից համեմատել և մատ-
նիչներին ցոյց տալ: Սրանք համարեա մեռածի
նման էին, բերանները խօսք չէր գալիս: Յով-
նանը շարունակեց.—Սրանք ամբաստանուած են
և ես դատախազ, մենք սասունցիներս այստեղ
գործ չունենք: Եթէ դուք, հայ եկեղեցու հայ-
րերդ, դատաւորներդ և գիւղապետներդ արդար
կըհամարէք այս երեք մարդկերանց, մենք կըկին
կըթողնենք որ խաղաղութիւնով գնան, թէպէտ
այս վկայաթուղթն ու իրանց ձեռ բերելու հա-
մար արիւն քրտինք ենք թափել: Իսկ եթէ ուրիշ
կերպ կըվճռէք, դարձեալ մեր պարտականութիւ-
նը կը համարենք ձեր վճիռը ամենայն ճշտու-
թիւնով մինչև վերջին կէտը կատարել:

Այս ասելով նշան տուեց. երեք մասնիչ իշխանները դուրս եկան և նրանց հետ սասունցիները: Ժողովի նախագահը, որ Տարօնի արքեպիսկոպոսն էր, Յովնանի ետնից հիացումով նայելուց ետ առաջարկեց ծեր դատաւորին ձեռակերպել գատավճիռը: Նա արտասանեց հետեւեալը. «այս երեք անձանց՝ Մուշեղ Վահուտեան, Վահրամ Տրուտուն և Վահամ Գնունուն Աստծու առաջ արդար խղճով համարում եմ յանցաւոր իբրև մատնող իրանց իշխանին, դաւաճանող հայրենի երկրին, և պատճառ եղող Վասպուրական աշխարհի կոտորածի ու աւերման»: Միւսներն աջ ձեռք աւետարանի, ձախը սրտի վրայ դրած խոստովանեցին. «սրանք յանցաւոր և մատնիչ են ինչպէս Մենքուժան Արծրունին, Վասակ Միւսին, Յուզա Բսկարովտացին»: Ծերը հարցրեց. «ի՞նչ պատժի արժան էք համարում սրանց»: Ամենն էլ միաբան պատասխանեցին. «Մահուան»: Արեղայ ատենադպիրն եկաւ, ծերի թելադրութեամբ գրեց եղած վճիռը: Հրաման տրուեց, որ ամբաստեալները և ժողովուրդը ներս գնան: Ծեր դատաւորը կարգաց. «Մենք ներքև ստորագրողներս Փրկչի 852 թ. փետրվարի 3-ին ժողովուած Տաւրոնի Օձ քաղաքում, Աստծու առաջ քննեցինք Մուշեղ Վահուտեան, Վահրամ Տրուտուն և Վահրամ Գնունուն. ճշմարիտ ապացոյցներով յայտնի եղաւ մեզ, որ սրանք երեքը նամակ են գրել ու միաբան կնքած Բուղային ուղարկել, իրանց իշ-

խան Աշոտ Արծրունուն մատնել կապանքի ու գերութեան, և Վասպուրական աշխարհը սրի ու հրի բերան տուել: Այդ պատճառով նրանց դատաւարտեցինք մահուան և այս վճռի գործադրութիւնը յանձնեցինք խութեցի Յովնանին, Սասուն գաւառի գորավարին, որտեղ կամ որ կողմ նա արժան ու յարմար կը գտար, այս պատժի վճիռը գործադրի ի զգուշութիւն չարագործների»:

ԺԴ

Այս ժամանակ Ճորոխ գետի ափին, ուր Արտանուշի վտակը գալիս էր խառնուում, Բագրատունի իշխանների շինած մի կուսաստան կար, բլրի վրայ բարձր պարիսպներով, աշտարակներով: Վանքը բերդի նման երկաթապատ դուռ ունէր. նրան կից շինութիւնների մէջ ապրում էին սպասաւորների ու զինուորների բազմութիւն: Կուսաստանն ապահովուած էր շրջակայ գաւառի եկամուտներով: Մայրապետը միշտ Բագրատունեաց ցեղից էր լինում օրիորդ կամ այրի տիկին և միշտ յարգանք էր վայելում շրջակայ յոյն և վրացի իշխաններից և ժողովրդից: Այժմեան մայրապետը Վասիանուշն օրիորդն էր, նրա իմաստուն կառավարութիւնով խաղաղութիւն և երջանկութիւն էր տիրում վանքում, շրջակայքում: Քառասուն հինգ տարին անց կին էր, բայց պարզ ու սև հագուստների մէջ, ձերմակ քոյի տակ երեսուն հինգ տարեկան էր երևում վայելուչ կեր-

պարանքով ու հասակով: Գեղեցիկ աչքերի վսեմ նայուածքը պատկառանք էին ազդում մեծին թէ փոքրին:

Զմեռուան կիսում Վասկանուշը տխուր մրտածում էր երկրի ողբալի դրութեան վրայ ու նայում Ճորոխի փրփրալից խառնուրդին, երբ վերակացու կոյսը մեծ կնիքով մի նամակ տուեց նրան: Բացեց, գրութեան նայեց ու ասեց. «Հոգևոր Տէրը Սիւնեաց երկրից մեզ մի կոյս է ուղարկում, շուտով ներս ընդունեցէք. ո՞վ գիտէ, խեղճն այս ցրտին սառել է. տաք սենեակ տաւէք, ուտելու բան տուէք և ինձ լուր բերէք: Այս եղանակին Սիւնիքից այստեղ աղջիկ ուղարկել, ի՞նչ խղճմտանք է, ինչո՞ւ համար:»

Վերակացու կոյսը հեռանալուց ետ մայրապետն ինքն իրան խօսքը շարունակեց. «Ինձ գոնէ գարնան քաղցր եղանակին աքսորեցին և այս բանտն առաքեցին. արդեօք ո՞վ է լինելու այս աղջիկը, որին կաթողիկոսը «բարձր և ազատ տանից»անուանելով հրամայում է «խիստ պահպանել»: Ի՞նչ ոճիր պէտք է գործած լինի տասնուեօթ տարեկան աղջիկը, չը լինի՞ սա էլ նոյնպիսի ոճրագործ լինի, ինչպիսին ես էի, դուցէ սա էլ Սեանայ կապոյտ լճի ափին իւր շրթունքը սիրուբաժակին մօտեցրել է ու նկատուել»:

Այս մտածելով աչքերը դցեց Ճորոխի ալիքներին: Այդ ջրերի մէջ Վասկանուշը տեսնում էր Տարօնի իւր պալատը, նրա ոսկենկար սենեակ-

ները, ինքը նստած ոսկեթել բէհէգների մէջ, տեսնում էր Սասունի առիւծակորիւն Յովնանին 20 տարեկան հասահում, նրա լայն ճակատը, մեծ գլուխը սև մազերով պսակուած մինչև ուսերն իջնելիս, նրա կայծակնափայլ աչքերը, որ իւր ակնարկի տառջ խոնարհում քաղցրանում էին. տեսնում էր իրան լուսնի հանդարտ լուսի տակ վարդալից պարտէզում նստած, Յովնանն էլ իւր ոտների առաջ չորած, յանկարծ տեսնում էր իւր գլխավերև կանգնած իւր հայր Վասակի բարկացայտ աչքերը... և անա Ճորոխի ալիքները ամեն բան քաշեցին տարան՝ թէ պալատ, թէ Յովնան, թէ վարդենիք և թէ լուսին և թողին նրան միայնակ տխուր սենեակում կրակարանի առաջ:

Գիշեր էր, երբ աղջկան բերին մայրապետի առաջ. աղջիկը քնքոյշ կազմուածքով շուշանի՝ նրման սպիտակ էր և մազերով արծաթի պէս փայլուն: Հազիւ թէ ով լինելը հարցրեց, պատասխանն եղաւ արտասուների հեղեղ ու հեկեկանքի ձայն: Վասկանուշը գթոտ մօր պէս նստացրեց մօտը և սպասեց մինչև հանդարտուեց. — Այժմ ասա, որդեակ, ո՞վ ես դու, ինչո՞ւ ես քեզ այստեղ ուղարկել. կարելի է ճար գտնեմ քու թշուառութեան:— Իմ անունը Զարունի է, Սիւնեաց Սուքան իշխանի դուստրն եմ. երկու տարի առաջ հայրս նշնել էր ինձ Բաբելէնի որդի Աշոտի հետ. այժմ երբ հայրս մեռած է, իմ եղբայր Վասակը կամենում է ամուսնացնել Գարգմանաց Կորիճ

իշխանի հետ: Այդ բանը ես յանձնառու չեկայ, ուստի ուղարկեցին այստեղ բանտարկուած մնալու: — Լացդ պահիր, սրդի, այստեղ բանդ չէ, քիչ ժամանակից ետ քեզ տուն կը դրկեմ: Գնա, քեզ համար պատրաստած սենեակում հանգստացիր, ինչ հարկաւոր է քու մասին, ես կը հոգամ:

Այս յուսատու խօսքերը լսելով աղջիկն իւր արտասուածքով թշերի վրայ ծիծաղ խաղացրեց, երկիւղը վստահութեան փոխելով Վասիկանուշի ձեռները համբուրեց ու գնաց քնելու:

Այս անցքից դեռ երեք օր չէր անցել, մի տառտառ լուր տուին, որ մօտիկ աւանի տանուտէրն եկել է կարևոր լուր հաղորդելու. «կէս գիշերուան մօտ քսանի չափ ձիաւորներ մտան գիւղը և օթեան ուղեցին: Գլխաւորը 25 ամաց երիտասարդ է, մի քանի ընկերների հետ ընդունեցի տանը. միւսները զանազան տեղեր օթեանեցին: Երիտասարդը հարցմունքներ արեց վանք բերուած օրիորդի մասին, իրան անուանում է շիրակեցի ու իբր սպարապետի կողմից Պօլիս է գնում: Բայց լեզուներից երևում է, որ սիւնեցի են և աղջկայ ետևից են եկել: Տկարութիւնը պատճառ բերելով երիտասարդն ուղում է մի քանի օր մեր գիւղում մնալ: Երևի մտքում կայ վանքի վրայ յարձակուել: — Հոգ մի անիլ, կարելի է աղջկայ այստեղ լինելը իմացել է բերող սիւնեցիներից: Ասեցիր, որ իշխան երիտասարդն անհանգիստ է, քանի որ տանից չի դուրս եկել, գնա

իմ կողմից ողջունիր ու ասա. — կուսաստանի մայր իշխանունին ուղում է քեզ տեսնել:

Գիւղապետը կարծել էր, թէ մայրապետը կը հրամայի պահապանների թիւն աւելացնել, դռներն ամրացնել, շատ զարմացաւ երբ լսեց նրա բերանից. թէ իշխանին ասա, միայնակ գայ վանքը: Հիւր իշխանն ուղում էր ձի հեծնել, գիւղապետը շուտ հաղորդեց իրան տուած պատուէրը: Երիտասարդն ուրախութեամբ յօժարուեց, երկուսով եկան վանքը: Իշխանն երկաթապատ դռներից ներս մտաւ կից սենեակը, ուր սպասում էր նրան մայրապետը: Աշտը յանդուգն բնաւորութիւն ունէր. բայց մայրապետի անհանգիստ վրսեմ կերպարանքը տեսնելիս իսկոյն շփոթուեց. զգաց որ նրա գեղեցիկ բննող աչքերը իւր դիտաւորութիւնը գուշակել էին. մնաց լուռ դռան մօտ: Վասիկանուշը հանգարտ ձայնով խօսեց. «Բարի լինի զալուստդ, իշխան. լսեցի որ Պօլիս ես գնալու սպարապետի կողմից. իմ մօր ազգականն է, ինչպէս է որ ինձ վրայ նստակ չի տուել»: Աշտն աւելի շփոթուեց. ինչ ասէր, որ սուտ չը լինէր. մեղք համարեց այդպիսի վեհ կնոջը խաբելը, մնաց լուռ գլխակախ ինչպէս աշակերտը վարժապետի առաջ: Վերջը բոլոր ոյժը ժողովելով թողեց երկչոտութիւնն ու ասեց. «Ներիր իշխանունի, որ անուսն ծածկել եմ այս գիւղը մտնելիս. իբր թէ կայսեր մօտ եմ գնում: Դուք ամեն բան գիտէք, ես եկել եմ մի օրիորդի վիճակի մասին»

բան իմանալու. խեղճին իւր զահիճներն այս ցուրտ ձմեռը սարէսար գցելով ուղարկեցին այս հեռաւոր բանդը. եկել եմ ազատելու ինչ միջոցով էլ որ լինի: Երկու տարի է քուն ու հանգիստ մոռացած թափառում եմ կաթողիկոսի, եպիսկոպոսների դռներին, որ հօրս ու անօրս միջի դժգոհութիւնը վերացնեմ, ամենն էլ ինձ տարտամ պատասխաններով կերակրեցին: Բազրատունի, Արծրունի իշխաններին դիմեցի. նրանց մի մասը ուրախ էր, որ սիւնեցիք ներքին պատերազմ ունեն, միւս մասն անառակ կեանքով թաթախուած թողին, որ մեր մէջ արիւնհեղութիւնը շարունակուի: Թէպէտ ես պատերազմին չեմ մասնակցել, բայց անօրս կողմը վնաս կրած լինելով ուղեցին վրէժխնդիր լինել ու նշանածս ուրիշի տալ: Երբ աղջիկը չըյօժարեց, վճռեցին վանքում փակել ու սրտակոտոր մեռցնել: Բայց ես մտադրուած եկել եմ կամ իմ նշանած Զարուհուն ազատել կամ մեռնել:—Աշոտ իշխան, դու ինձ խօսք տուր, որ ասածներիս կը լսես. Զարուհիդ փրկուած է:—Շատ բարի, խօսք եմ տալիս բոլոր հրամաններդ կատարելու, միայն թէ Զարուհուն վտանգ չը պատահի:—Դու դեռ ինձ չես ճանաչում. քանի այս պարիսպները իրանց հիմքերի վրայ են, քանի ես կենդանի եմ, մարդ չի կարող նրա մազին դիպչել: Իմ կուսաստանը ոչ բանդ է և ոչ գերեզման. եթէ Աստուած կամենայ, այս ձեռով նշանածիդ կրքերեմ ս. սեղանի առաջ քու մօտ:—

Դու մի գթած մայր ես և թագուհի լինելու արժանի կին, գոչեց Աշոտը, —տուր աջդ համբուրեմ:—Լսիր, իշխան, այս խօսակցութիւնը գաղտնի է մնալու. գարնանը սրտիդ փափազը կը կատարուի: Փոքր սպասիր դրսի սենեակում, մի նամակ տամ կաթողիկոսին, իրան հասցնես:—Այս իշխանուհին սովորական կին չէ, կարծես աստուածամայր լինի, փնթփնթում էր Աշոտը գիւղը դառնալիս: Հասաւ թէ չէ, առանց ձիուց իջնելու հրամայեց իւր փոքրիկ գնդին հեծնել: Որոշել էր կարին գընալ, այնտեղից էլ Բագարան մանել նամակը կաթողիկոսին յանձնելու, որ Բուղայի վախից այնտեղ էր գալու:

ԺԵ

Երբ Բագարան մտաւ, գտաւ Բազրատունի Աշոտ իշխանին խիստ այլայլած. տխուր լուրեր էր ստացել սա. առաջին՝ որ Յովհաննէս կաթողիկոսը մեռել էր, երկրորդ՝ Բուղան հրաման էր ուղարկել Սմբատ սպարապետին, որ Մոկաց աշխարհից իւր մօտ գայ: Աշոտը զանգատում էր դժուար ժամանակի վրայ. մանաւանդ սասունցիք հիմնայատակ էին արել իւր հօր նախապատրաստութիւնները. իրանք ամեն ճիգ թափելով յոյս ունէին Բուղայի սիրտը կակղեցնել, սասունցիք անհաւատալի յանդգնութիւնով ամեն խորհուրդ տալն ու վրայ էին արել. նրանց վերջին քաջագործութիւնը նմանը չունի:—Ի՞նչ են արել, հարց-

րեց սիւնեցի Մշոտը:—Մի խումբ լեռնականներ սարի գաղաթներէց իջնելով եկել են մինչև Դուլին, այնտեղ Բուղայի աչքի առաջ երեք հայ նախարարների կախաղան են հանել: Դուլինի հայ թէ տաճիկ զարմանքով տեսնում են երեք մատնիչ իշխանների դիակները, կուրծքերի վրայ իրանց յանցանքը և դատաւորների վճիռը, որ ի կատար է ածել Յովնանը, խութեցոց զօրավարը: Որքան որ մեծ էր հայ ժողովրդի անձայն ուրախութիւնը, այնքան էլ խիստ էր անիծուած Բուղայի կատաղութիւնը: Երեք չորս զօրագունդ ուղարկեց սասունցիների վրայ, որ հետեւն նրան ուղղ կամ մեռած իւր մօտ բերեն: Կարծում եմ հօրս կանչուելը սրա հետ կապ ունի: Աստուած ինքն օգնութեան հասնի. չգիտենք ինչ դառնութիւններ է գալու մեր և ժողովրդի գլխին:

Աշոտ սիւնեցին կաթողիկոսի մահը լսելով մտադրուեց Սիւնիք գնալ: Մնաս բարեւասեց Բագրատունուն և ճանապարհ ընկաւ սառած Ախուրեանի վրայով: Մի քանի ժամ հազիւ էր գնացել հեծելագունդը, ահա Արագածի ստորոտում նկատեց երկու խումբ իրար դիմաց կանգնած. փոքրաթիւ գունդը, որ բլրի վրայ ամուր դիրք ունէր, հայոց գունդն էր, իսկ միւսը արաբացիք էին իրանց ճերմակ փաթթաններով: Աշոտը մի քանի րոպէ դիտելուց ետ գոչեց. «տղէք, գնանք մեր եղբայրներին օգնենք» և իրար հետ ձիանը մրտաբանեցին դէպի բլուրը: Աշոտն առջևից սուրը խա-

չաձև փայլեցնում էր, որ հայ խմբին նշան տայ: Ճիշտ որ, 150 հոգի սասունցիք էին. 30 հոգի ձիաւոր, քաջ ու կորովի անձինք, երեք մարդ ջուկ կանգնած եկողներին նայում էին. սրանք Յովնանը, Գուրգէնը և Սոսրոֆը էին: Խմբակին սիրալիր ընդունելութիւն անելուց ետ Գուրգէնն ասեց. «մենք արդէն յարձակուելու որոշումն արել ենք, բայց այժմ քիչ կսպասենք, որ ձեր ձիանը շունչ առնեն»: Աշոտը սիրով ընդունեց այդ պատիւը. կէս ժամ գուարթ զրուցելուց ետ այս երկու հարիւր հոգին—հետեւակները մէջտեղ գցած, ձիաւորներով աջ ու ձախ պատած սաստիկ յարձակում արին բլուրն ի վեր: Թշնամիք երկու հազարից աւելի էին. գոռում գոչումով ընդունեցին նրանց համարելով յաղթութիւնը իրանց կողմը, բայց իրանց յարձակումներն անօգուտ անցան հետեւակախմբի դէմ, որ առաջ եկած ամեն ինչ նիզակներով խորտակում էր ու անցնում: Այլ թևի վրայ Գուրգէնն էր հսկայ հասակով, իւր ահագին թուրը շարժելով դիմացն եկողին կործանում, տապալում էր. ձախ կողմը սիւնեցիք առիւծի պէս էին պատերազմում Աշոտ իշխանի խրախուսով: Կոտորած կոտորածի ետնից հասցնելով տեսան որ արաբացի գունդը անզօրացած սկսեց նահանջել, իրանք էլ թողին հալածելը: Իրանցից միայն երկու մեռած կար և մի քանի թեթեւ վիրաւոր, իսկ թշնամուց երեք հարիւրի չափ կոտորուած: Փոքր տուին Աստուծոն և քաշուեցին դէպի Ա-

խուրեան: Աշտուր կամենում էր իւր ճամբէն շարունակել, Գուրգէնն ու Յովնանը նրան թախանձեցին, որ իրանց հետ ընկերանայ ու մնայ, ոչ թէ նրա համար, որ իրանց առաջ մեծ փառնակայ, այլ նրա համար, որ իրանք վճռել են վրէժխնդիր գունդ կազմել. հայ ազգի նախատինքը քաւելու և թշնամի, մատնիչ անձանց պատուհասելու:— Շատ լաւ, դուք Տարօնն ու Վասպուրականն իք ներկայացնում, թող ես էլ իմ ձիաւորներով Սխնիքը ներկայացնեմ, մինչև գարուն գործ չունեմ, ասեց Աշտուն ու ընկերանալով Կարսի ճանապարհը բռնեց: Ախուրեանն անցնելով զիշերը հասան Արդլինայի աւանը: Լուր հասաւ, թէ մի մեծ խումբ Կարս է գալիս իրանց ճամբէն կրտրելու համար: Սյժմ որոշեցին Արգահան գնալ, եթէ թշնամին պատահի, պատերազմեն ու ջախջախելով անցնեն: Մինչև յունաց սահմանագլուխ առանց արգելքի գնացին. բայց Գուրգէնն առաջապահ գնդով գնալիս յանկարծ ենթարկուեց հարիւր յունական ձիաւորների յանդուգն յարձակման, շրջապատելով հրամայեցին նրան անձնատուր լինել: Գուրգէնն առաջ խոհեմութեան ճամբէն բռնեց, չուզենալով տաճիկների թշնամութեան վրայ յոյների գայլոյթն էլ աւելացնել, սկսեց յոյն զօրավարին համոզել խօսքով, որ ինքը յունական իշխան է, կայսրի հպատակ, նրա շնորհով ամբողջ գաւառի տէր: Յոյները Գուրգէնի խոհեմ ընթացքը երկիւղի նշան համարեցին.

զօրավարը գէնքը ձեռին յարձակուեց Գուրգէնի վրայ պահանջելով նրա սուրը: Այն ժամանակ Գուրգէնը գոռաց. «Սուր էք ուզում ինձնից, յոյներ, առէք թէ կարողանաք: Դէ տղէք, դարձաւ իւր քաջերին, ձեզ տեսնեմ, թէ ի՞նչպէս էք բանեցնում ձեր սրերը սրանց վրայ»: Ամենից առաջ գլխաւորը զոհ գնաց նա ահագին սրին: Մի բանի ըստէի մէջ յունական խումբը ցաք ու ցրիւ եղան դաշտի վրայ, քսանից աւելի մեռել թողնելով. մնացածները վայրավատին փախան:

Կարնի յոյն զօրապետը իւր գնդով եկել էր Արմանեակ բերդը պաշարել, այդ ջարդուողները նրա պահապան խումբն էր: Այսպէս հայոց վրէժխնդիր փոքր գունդը ձախ թևի վրայ ունէր աւաքացիներին և աջ թևի վրայ յայներին: Խորհրդի նստան մեր չորս զօրապետները, Գուրգէնը եղելութիւնը համառօտ պատմելուց վերջն ասեց:— Իմ կարծիքով ես դառնալ անկարելի է, առաջ դնանք և եթէ պէտք է, արգելք եղողներին կռիւ տալով անցնենք: Յովնան, յոյներին դու էլ ճանանչում ես, սրանք այնքան էլ ամուր գինուոր չեն, որքան խօսելու և փախչելով մէջ վարպետ են: Եկէք մենք յարձակուենք նրանց վրայ և Արմանեակ բերդի մօտ պաշարենք: Յոյս ունեմ որ յաղթենք:— Բայց ի՞նչքան է յոյն զընդի թիւը, այդ իմանայինք, հարցրեց Խոսրովը:— Կալանաւորեցին ստացած տեղեկութեան նայելով շատ չեն, 3 — 5 հազար: Եթէ յունաց մեծախօ-

սովորեալն բաժինն էլ հանենք, կը մնայ նրա կէսը: — Արմանեակ բերդի պաշտպաններն թիւը ինչքան էս կարծում, հարցրեց Սոսրովը: — Երկու հարիւր հոգի են, բայց ընտիր տղամարդիկ, ես նրանց լաւ եմ ճանաչում: — Ուրեմն էլ ինչի՞ ենք սպասում, գոչեց Աշոտը, գնանք, ժամանակ չը կորցնենք: — Իսկ դու, Յովնան, ինչո՞ւ բան չես խօսում, ասեց Գուրգէնը: — Հակառակ ոչինչ չունեմ, տըղերանց հետ մի քիչ կերակուր ուտենք, և յարձակուենք, պատասխանեց Յովնանը և գնաց իւր գինոփորներն մօտ: — Ինչպէս որ մենք մի խօսքի և ո՛չ մտքի ենք, ո՛ւր էր թէ միշտ այսպէս լինեն հայերը, հառաչեց Գուրգէնը: — Արմանեակ բերդի մէջ այս գիշեր լաւ ընթրիք կանենք, խօսեց Աշոտը ձեռներն ուրախ շփելով: — Ապրես, երիտասարդ, պատասխանեց Գուրգէնը, աշի ահագին բազուկը մեկնելով և Աշոտին իւր լայն կրծքի վըրայ սեղմելով, Աստուած քեզ մեր փոքր բանակի համար ուրախութիւն է առաքել. տես, Յովնանի երեսին անգամ ժպիտ խաղացրիր: Հայ իշխանները քեզ պէս պէտք է լինեն: Միշտ այսպէս ուրախ ու քաջ ես, չէ: — «Միւսները միշտ քաջ են, իսկ իմ ուրախութիւնն ամիսներով փախել կորել էր: Աստուած երկար կեանք և երջանկութիւն տայ այն կնոջը, այն հրեշտակին, որ իմ սրտին կրկին յոյս ու զուարթութիւն պարգևեց: Խմենք նրանց կենացը»: Այս ասելով թիկնապահի ձեռից առաւ արծաթէ մեծ բաժակը և դար-

տակեց: Յովնանն ու Գուրգէնը իբրև սիրակորոյս մարդիկ լուռ մնացին. Խոսրովը հանգիստ կերպով պատառը բերանում գինու բաժակը ձեռն առաւ և ասեց. «Խմում եմ այն կնոջ կենացը, որովհետև հրեշտակ անուանեցիր: — Աստուած է վկայ, հրեշտակ է նա, խօսեց Աշոտը, ես այդպիսի կին չեմ տեսել կեանքիս մէջ, մեծ ու փոքր նրան օրհնում են ու աստուածամօր պէս պաշտում: — Այ տղայ թիկնապահ, գոչեց Գուրգէնը, տուր այդ բաժակը, խմում եմ այդ հրեշտակի անգին կենացը, որ թշուառներին մայրութիւն է անում և տխուր երիտասարդ սրտերին ուրախութիւն բերում: — Թող լինի հրեշտակի կենացը, ասեց նոյնպէս Յովնանը և մի գաւաթ ջուր խմեց ըստ իւր սովորութեան ու տեղից ելաւ:

ԺԶ

Մեր փոքր գունդը կէս ժամի չափ հազիւ էր քայլել, ահա հազար հոգուց բաղկացած մի յունական գունդ երևաց: Գուրգէնն իւր մեծ ձայնով առջևից գոչեց. «Փառք տանք Աստծուն, հայ տղէք, թշնամին մեզ վրայ քիչ քիչ է ուղարկում»: Յովնանը դառնալով իւր խութեցիներին ասեց. «առաջ նետերը գործ դրէք, ապա նիզակները, իսկ վերջը սրերը: Դէ ձեզ տեսնեմ, իմ քաջ սասունցիք, ձեր աղեղներից ոչ մի նետ զուր չը պէտք է թռչի և ոչ էլ սրի կամ նիզակի հարուած անօգուտ կորչի: Թշնամին մօտենալուն պէս սաս-

տիկ նետաձգութիւն բաց արին վրէն, հարիւր յիսուսն վիրաւորներ ընկան նրանցից. հայ խումբը վրայ վազեց նիզակներով՝ ժամանակ չտալով շունչ առնելու: Կոտորածի գործն սկսուեց կենդան մընացածները փախան: Գուրգէնը, Աշոտը, Յովնանն ու Խոսրովը իրանց քրտինքը խառնեցին թշնամու արեան հետ, ձիւնապատ գետինը ծածկուեց չորս հարիւր գիականերով ու կարմիր արիւնով: Կռիւր կէս ժամ տեւեց. հայերն իրանց կորուստը քննելով տեսան, որ միայն մի քանի վիրաւորներ ունէին, փառք տուին Աստծուն, որ իրանց յաղթութիւն պարգեւեց: Շարունակեցին ճանապարհը, որ մնացած յոյն զօրքին ժամանակ չըտան սթափուելու: Փախստական զինուորները բանակը հասնելով ահ ու դողով ամենի սիրտը լցրին՝ հայ խմբի զօրութիւնը չափազանց մեծ նշկարագրելով: Այս լուրը յոյն զօրավարի ու զօրքի վրայ վնասութիւն բերեց, հրաման արեց շուտ վերցնել բանակը և Կարինի ճանապարհը բռնել: Արագ հեռանալով, հազիւ կարևորը հետները տանելով, ահագին աւար թողին Արմանեակի առաջ: Բերդում պաշարուածները չկարողանալով մեկնել փախստեան պատճառը զարմանում էին: Գուրգէնըն իւր թիկնապահ Վահրիճին առաջուց ուղարկել էր բերդը Իրիգոր իշխանիկին տեղեկացնելու: Գիշերն արդէն վրայ էր հասնում, երբ ձիաների ոտնաձայնը հնչեց բերդի կամարների տակ: Աշոտը զուարթաձայն գոչեց. «Ես ձեզ չասի՞, որ այս

գիշերը Արմանեակի իշխանի հիւրն ենք: Ահա իմ գուշակութիւնը կատարուեց: — Ո՞վ է այս երիտասարդը, հարցրեց բերդի իշխանը Գուրգէնին: — Սա մեր փոքր բանակի ցնծութիւնն է ու Բաբկէն Սիսականի որդին: — Այս երիտասարդի հետ ոչ թէ միայն ցնծութիւն, այլ և բարեբաղդութիւն էք գտել: — Ո՞չ, Հայաստանի այս վիճակի մէջ բարեբաղդութիւն խօսքը իսկի հային սազ չի գալիս: Այսօր յաջողութեան օր է, եկէք հանգստանանք և ուրախ լինենք, հոգսն ու մտածմունքը վաղուան թողնելով:

Ջուր բերուեց, հիւրերը լուացուեցին, բերդի դահլիճները լուսաւորուեցին. վառարանի մէջ կրակը փայլեց, երգիչներն ու նուագողները իրանց ձայնն ու գործիքները հնչեցրին. սեղանը ամեն տեսակ խորտիկներով, զիններով և ազնիւ պտուղներով լցուեց: Երբ տանտէրը սեղան նրստելով հիւրերին կերակուր վայելելու էր հրաւիրում, Գուրգէնը իւր թիկնապահին հարցրեց. «Վահրիճ, ո՞ւր է Յովնան եղբայրը»: — Ներքեւն է, սասունցիների հետ հաց է ուտում: — Գնա շուտ կանչիր Նրան այստեղ, թէ չէ ես չեմ կարող հաց ուտել: — Ո՞վ է այդ մարդը, հարցրեց Իշխանիկը, ես ինքս կը դնամ վերեւ բերելու ու շտապով դնաց, Գուրգէնն էլ յետևից. խնդրեցին, բայց Յովնանը դժուարանում էր գալ, — այստեղ աւելի հանգիստ է, թողէք ներքեւ մնամ: — Թէ ինձ սիրում ես, գնանք, Յովնան, ասեց Գուրգէնը Յովնանի թեկից ամուր

բռնելով, այս գիշերուայ հանգստութիւնդ խանգարիր. երկինքը ձմեռուայ մէջ անգամ զուարթ օրեր ունի, մեր սրտերն ի՛նչու չունենան»։ Նըրան վերեւ բերելով ամենը նստեցին սեղանի շուրջը, կերան խմեցին, զուարճացան։ Յովնանն էլ զուարթ էր երևում, տխուր դէմքի վրայ ժպիտ էր խաղում։ Իսկ երբ երգիչն ասեց այս խօսքերը «Անցած օրերի քաղցը յիշատակը ետ դարձէք։

Քնած վարդեր, զարուն եկաւ, ծաղկեցէք։

Սէր ու հրճուանք մի անգամ էլ արթնացէք»։ Էլ չկարողացաւ դիմանալ, աչքերը փակեց ու մտքի ծովն ընկաւ։ Ուղիղ 27 տարի առաջ մի հրեշտակային անուշ ձայն վարդալից պարտէզի մէջ այդ երգը մըմնջել էր։ Այժմ այդ յիշում էր սրտի արտասուքով։ Միթէ սէր և հրճուանք կարող էին գերեզմանից յարութիւն առնել։ Այս բաների վրայ էր մտածում Յովնանը և քնած ձևանում։ Սեղանակիցներից միայն Խոսրովն էր, որ գիտէր նրա սրտի գաղտնիքը ու անչափ յարգում էր։ Յովնանը Գուրգէնից թոյլտութիւն խնդրելով գնացսասունցիների մօտ հանգստանալու, քնելու, իսկ Խոսրովն Աշոտ իշխանի հետ զուարճաբանելով ուզում էր նրանից «հրեշտակ կնոջ» գաղտնիքն իմանալ, որի կենացը այնպէս եռանդով խմել էր։— Դեռ ես առաջ ուզում եմ իմանալ ո՞վ է այս Յովնանը, խօսեց Աշոտը. պատե՛րագմի մէջ քաջ զօրավար է, իսկ ընկերութեան մէջ բոլորին սառեցնում է, խօսելիս ակամայ է

խօսում, ծիծաղելու տեղ հեգնում է, բերանը գինի չի դնում։ Նրա շարժումածքն ու վարմունքը վկայում են, որ դա խելօք ու լաւ գլուխ է պատերազմի մէջ, բայց խնջոյքի միջոցին բանի պէտք չէ. լաւ արեց որ գնաց։— Ծշմարիտ ես նկատել, դա զուարճութեան մարդ չէ, այլ գործի։ Եթէ ուզենար, մեր նախարարների կարգը կը դասուէր, շատերից էլ կը բարձրանար։ Իւր սասունցիք նըրան այնպէս են հնազանդում ու սիրում, որ եթէ հրամայէ՝ մեռէք, ամենը անխօս կը մեռնեն։ Տես, երեք չարագործ կախելու համար Սասունից վեր են կացել եկել Դուին։ — Ի՞նչ կարիք կար Դուինի դռանը կախել, աւելի յարմար չէ՞ր մատնիչին առաջին պատահած ծառից կախել։— Մեծ տարբերութիւն կայ Բուդայի աչքի առաջ մի դաւաճան հայ կախել, որ նրա անդգամութեան գործիք է եղել, քան թէ մի անապատում։ Դա նշանակում է դաւաճաններին հասկացնել, թէ հայ երկրի մէջ կայ մի դատաստան, որ հսկում է, վճիռներ դնում ու գործադրում։— Ուրեմն ինչո՞ւ Աշոտ Բագրատունին այդ առիթով գանգատում էր, հարցրեց Աշոտ Սիւնեցին։ — Աշոտն ու իւր հայր սպարապետը մի հանելուկ են։ Աստուած գիտէ միայն, թէ ի՞նչ է նրանց ուզելիքը կամ մտածելիքը։ Մեր և նրանց գործունէութեան մէջ ահագին տարածութիւն կայ։ Յովնանը զուր տեղ մարդ դատապարտող չէ. նա իւր ձեռին ունէր իշխանների յանցանքի ապացոյցը, որ հանել էր

Բուդայի գիւտանից: Տեղն էր այդ մասնիչներին: Բայց դու այն ասա, թէ այսպէս երիտասարդ ուր ես թողել սիւնեաց աշխարհը. ի՞նչ բան է քեզ պատեցնում: Ո՞վ է այն կինը, որին այսօր այնքան գովեցիր:— Դա մի կուսաստանի մայրապետ է:— Երեւի անունն էլ Վասիկանուշ է, վրայ բերեց Խոսրովը:— Դու սրտեղից գիտես, հարցրեց Աշոտը:— Բացի այդ նա Բագրատունեաց ցեղից է:— Ուրեմն դու նրան ճանաչում ես:— Այո, շատերից լաւ եմ ճանաչում, ասեց Խոսրովը:— Իրաւունք ունէ՞լ նրան գովելու թէ չէ:— Դու ի՞նչ տեսար, որ գովում ես:— Ինչ տեսա՞յ: Ես տեսայ մի կին, որին Արտանուշի բոլոր գաւառը իբրեւ թագունի յարգում է: Մի ուրիշ բան էլ կայ, որ այժմ չեմ կարող պատմել:

Խոսրովն այդ էր ուզում իմանալ, տեսաւ որ չեղաւ, միւսները հետ վերկացաւ գնաց քնելու:

ԺԵ

Առաւօտը դեռ լոյսը չբացուած հետեակ գրաբեր եկաւ Արտանուշ գաւառից և շտապ օգնութիւն էր խնդրում արաբացի աւագակների դէմ, որոնք յանկարծ մտել էին երկիրը ու ամեն նեղութիւն հասցնելով գիւղացիներին, պաշարել էին: Եկած գրի բովանդակութիւնն իմանալու համար Յովնանը, Խոսրովը և Աշոտը գնացին Գուրգէնի սենեակը: Իշխանիկը բարձրաձայն կարգալուց գլխի տսեց, պատուական բարեկամներ, չեմ

կարող անօգնական թողնել մի հարեան գաւառ, որի բնակիչները բոլորը հայ են և ինձ են դիմում ոչ միայն իբրեւ հայի, այլ և Բագրատունու, որովհետեւ այդ գաւառը շատ վաղուց Բագրատունեաց առաջին սեպհականութիւնն է:— Ո՞վ է երկրի տէրը, ո՞վ է նամակը գրել կամ ստորագրել, հարցրեց Գուրգէնը:— Ստորագրողն է Վասիկանուշ Բագրատունին, Արտանուշի վանքի մայրապետը: Այս կինը սպարապետի հօրեղբօր գաւառն է, Տայոց ու Բարձր հայոց նահանգներում հռչակուած իւր իմաստութիւնով ու առաքինութիւնով:— Ուրեմն էլ ի՞նչ ենք կանգնել ուշանում, գնանք, ասեց Աշոտը և ոտքի կանգնեց:— Կեցցես Աշոտ, խօսեց Գուրգէնը ծիծաղելով, այս կինն էլ դիրքու միւս կնոջ մօտ, որի կենացը երէկ մեզ այնքան գլխի խմացրիր:— Միկնոյն կինն է, գնանք, ժամանակ կորցնելու կարիք չկայ, պնդում էր Աշոտը:

Այս խօսակցութեան միջոցին Խոսրովը բերան չբացեց, շարունակ Յովնանին էր դիտում, որ Վասիկանուշ անունը լսելիս մի փոքր ցնցում զգաց, նրանից ետ անվրդով էր ինչպէս քարէ արձան:— Ուրեմն գնանք Յովնան, խօսեց Գուրգէնն ուրախաձայն, տես այս երիտասարդն արդէն զէնքերը վերցրեց:— Գնանք, ընդ դէմ ոչինչ չունեմ, ասեց Յովնանն ու դուրս ելաւ:

Չորս հարիւր հոգի հետեակ և ձիաւոր Արմանեակ բերդից արագ արշաւեցին դէպի Արտա-

նուշ: Մի գիշեր ճանապարհին հանդատանալով, երկրորդ օրը քաջ գունդն այն ժամանակ հասաւ վանքի առաջ, երբ արաբացիք հողապարսպի հետ կռուելով ներս խուժելու վրայ էին: Այս անգամ խմբի զիւցազը Գուրգէնի փոխարէն Աշոտն էր, որ մոլեգնաբար կոտորածի սկիզբ տուեց: Եթէ Գուրգէնի սուր աչքը նրան հետեւիլիս չլինէր, երեք անգամ կեանքը կորցրած կըլինէր: Արաբացիք երկու կողմից սրի մէջ մնալով ջարդուեցին և նրանցից հազիւ մի քանի հոգի փախչելով Կարս հասան: Սմբատ աւանի բնակիչներն օգնական զօրքին այդ գիշեր հիւրասիրեցին իբրեւ եղբօր: Յովնանն առաջարկեց զինուորներին բոլոր աւարը տալ վնասուած գիւղացոց, որ զրկանքները փոխարինեն:

Առաւօտն Իշխանիկը զօրքի գլխաւորներին յայտնեց, արդեօք վայել չէ՞ր այցելութիւն անել վանքի իշխանուհուն: Այս հարցի վրայ Աշոտն անլուծ մտածում էր, իսկ Յովնանը վճռական ձայնով ասեց. «ձեր երթալը կարծեմ անհրաժեշտ է, ինձ համար կարիք չեմ տեսնում, մանաւանդ որ ժամ առաջ պէտք է ճանապարհ ընկնեմ Սասուն հասնելու»: Դեռ այս խօսքը բերանուսն էր, որ գիւղապետը ներս մտաւ, ամենին ողջունելով ասեց. «Յարգոյ տէրեր, Վասկանուշ իշխանուհին գալիս է իւր գոհութեան համար այցելութիւն»: Այս խօսքի վրայ իշխանուհին չորս պառաւ կոյսերով շրջապատած ներս մտաւ: Յովնանին էլ

փախչելու տեղ չըմնաց. նրա սրտի տրոփիւնն այնքան խիստ էր, որ մօտը կանգնած Խոսրովը որոշ լսում էր: Մի տեսարան էլ Աշոտի դրութիւնն էր, որ Գուրգէնի ետեւ պատսպարան զտնելով աշխատում էր ծածկուել իշխանուհու աչքից: Վասկանուշը կարճ և քաղցր շնորհակալութիւն արեց ամենին իրանց քաջութեան և ազնւութեան համար, ապա խօսքը վերջացրեց այս կերպ. «հայ ազգի համար մեծ մխիթարութիւն է իւր թշուառ վիճակի մէջ տեսնել այսպիսի գիւցազուհիներ, որոնց զինուորական քաջութեան հետ միացած է առաքինութիւնն ու անշահասիրութիւնը»:

Այս էջօնելով ոտքի կանգնեց ու աւելացրեց. «յոյս ունեմ, յարգելի զօրավարներ, որ մեր վանքի շնորհակալութիւնը պատուելու համար յանձն առնէք այս երեկոյ մեզ մօտ ընթրելու»: Մի քանի քայլ առաջ գնալով Աշոտի մօտ կանգ առաւ. «քեզ ծածկելու համար լաւ պատսպարան ես գտել, Աշոտ իշխան, սակայն քաջութիւնդ դարձեալ քեզ յայտնի է արեւ ամենին, երեկուան համբաւդ ինձ հասաւ և ուրախացրեց, գոհ եմ քեզնից»: Դրանից ետ իշխանուհին Յովնանի առաջ կանգ առաւ. նրա լուսալիւր նայուածքը վսեմ ու քաղցր կերպով ուղղուեցին այդ մարդու կրակոտ աչքերի վրայ, որոնք այդ բոլորէին կարծեաւ դալկացել էին: Յովնանը դողում էր, նրա անխոնջ ծնկները հազիւ էին նրան պահում. «Յովնան զօրավար, ինձ

չէս ճանաչում:—Ես ո՞վ եմ, որ քեզ ճանաչեմ, իշխանուհի, պատասխանեց Յովնանը ճնշուած ձայնով:—Ես Բագրատունի Վասկանուշն եմ, Վասակի դուստրը... միտդ բերիր, այնպէս չէ:—Այո, իշխանուհի, ասեց Յովնանը նոյն խեղճ կերպով:—Ուրեմն այս երեկոյ կը տեսնուենք, այնպէս չէ:—Հրամանը քոնն է, իշխանուհի:—Շատ բարի, ասեց Վասկանուշը ու իշխաններին հրաժեշտ տալով ելաւ, ջորին հեծնելով վանքի ճանապարհը բռնեց: Իսկ Յովնանը էլ չկանգնեց, իսկոյն անհետացաւ: Գուրգէնն Աշոտին դառնալով ասեց.— դու իրաւունք ունես, այս կիներ սովորական կին չէ, ճիշտ որ թագուհի. նրա շարժումների, ձայնի մէջ մի վսեմութիւն կայ, որ ակնածութիւն է հրամայում: Խոսքով, տեսար Յովնանի վիճակը. այդ առիւծը ապուշ ոչխար էր դարձել, աչքերում փայլ չէր մնացել, ես այնպէս կարծեցի թէ հիւանդ է:—Այո, երևում էր, որ քիչ հիւանդ է, ասեց Խոսրովը:—Քանի տարեկան ես կարծում այդ կնկանը, Խոսրով:—Իմ կարծիքով, այժմ 45 պէտք է լինի:—Շատ պակաս է ցոյց տալիս կերպարանքը: Այ, ինչ է նշանակում վանքի կեանք. աղօթելը, ուտել-խմելը, զաւակ չունենալը երիտասարդ են պահել նրան:—Այդպէս շուտ դատաստան անելը անխոհեմութիւն է, Գուրգէն. ո՞վ գիտէ մարգկանց կեանքը ինչ գաղտնիքներ ունի. ասած է՝ մարդկային սրտի խորքը ծովի անդունդների նման է, ո՞վ գիտէ ինչ հանգամանք

Բագրատունի մի գեղեցիկ օրիորդի նփրատի փերից բերել է Ճորոխի փերի վրայ գցել: Հեռու չգնանք, Գուրգէն, քեզ պէս զուարթ գեղեցիկ հսկային տեսնողը միթէ չի ասիլ, ահա աշխարհիս ամենաերջանիկ մարդը: Բայց ես առանց իմաստուն լինելու տեսնում եմ, որ մի որդ կայ, որ սիրտդ կրծում է, տեսնում եմ մի վիշտ կայ պարզ ճակատիդ վրայ, որ պայծառ արևիդ վրայ ստուեր է գցում: Ի՞նչպէս ասեմ թէ Գուրգէնը երջանիկ է: Այդպէս էլ իմացիր այս սէերով ծածկուած կնոջը, որի կեանքը բեհեզների ու ծիրանիների համար էր ստեղծուած:—Սոսրով, իրաւունք ունես, դու ինձնից խելօք ես:

Այդ երեկոյ վանքի նախապարսպի սենեակների մէջ լաւ ընթրիք արին իշխանուհու հիւրերը. ինքը մի քանի բոպէով երևաց և ապա քահանային իւր տեղապահ թողնելով հեռացաւ:

Նրբ ընթրիքը վերջացաւ ու ամենը պատրաստում էին Սմբատաւան դառնալ, իշխանուհին կրկին երևաց և ամենին բարի ճանապարհ մաղթելով, դարձաւ Յովնանին ասեց.— Քեզ ու սասունցիներին դեռ չեմ կարող ողջերթ մաղթել, ես փափագում եմ, որ դուք մի քանի օր աւելի մնաք իբրև հիւր, կարելի է, անզգամ արաբացիք իրանց պարտութեան համար վրէժ առնելու են գալիս. դուք մեզ կը պաշտպանէք: Ես էլ Տարոն գաւառից եմ ու ձեզ մերձաւոր հայրենակից, յոյս ունիմ, որ խնդիրս չէք մերժիլ:

Յովնանը տկարութիւնից այժմ կանգնելով էր: առաջուայ պէս շփոթուած չէր: Խոնարհ պատասխանեց. «Գու փափագն ու խնդիրք սասունցիների համար սուրբ հրաման է: մեզ երջանիկ կը համարենք, եթէ կարողանանք քեզ ու կուսաստանին կեանքի գնով ծառայել: Այդ միայն իմ փափագը չէ, այլ ընդհանրապէս բոլոր սասունցիների»: Այս խօսքերը այնպէս միամիտ արտասանուեցին, որ ոչ ոքի կասկածելու տեղիք չուուն: Խոսքովն էլ չէր կասկածիլ, եթէ Հոբիսիմէ տիկնոջից այդ պատմութիւնը լսած չլինէր: Առաւօտը հայ հեծելազուհիները բաժանուեց հետեակ սասունցիներից: Գուրգէնի կալուածքը Թորթոմունէ էր, յոյները տիրապետել էին տիրոջ բացակայութեան պատճառով, այժմ այնտեղ էր շտապում: Յովնանին խնդրեց որ գայ իրան այցելելու:

ԺԸ

Մնաց մենակ Յովնանը իւր սասունցիների հետ. ամբողջ քսանեօթ տարի էր անցել ու Յովնանը Վասկանուշին կարօտ էր: Այժմ ոչ միայն նրան տեսաւ, այլ և հետը խօսեց: Ինչքան բան ունէր խօսելու այդ կնոջ հետ, ինչքան բան ունէր նրանից հարցնելու, իմանալու: Յիշում էր երկար տարիների, անթիւ գիշերների անհատնում պատմութիւնները, երբ որ ինքը սիրել, տանջուել էր, տարագրուելով լռիկ միայնութեան մէջ

իրան մխիթարել էր «Աստուած և Վասկանուշ» անուններով: Այս մտածմունքները նրա սիրտն ու ուղեղը ակեղծում էին, վայրկեանները ժամերից աւելի երկարացնում, երբ գիւղապետը, որ ծեր մարդ էր, ներս մտաւ ու հանդարդ ձայնով ասեց. «Յովնան զօրավար, մայր իշխանուհին ուղում է քեզ տեսնել»: Նրան այնպէս թուաց թէ այդ ծերն արքայութեան աւետարեք հրեշտակն էր: Յովնանը թռաւ հասաւ վանքը. նրան առաջնորդեցին այն սենեակը, ուր Աշոտ Սիւնին և Վասկանուշը տեսութիւն էին ունեցել և որտեղ ինքն ուրիշների հետ տեսել էր Վասկանուշին— այժմ ոչ ոք չկար սենեակի մէջ: Գուրը վրէն փակուեց: Սիրտն ուժգին տրոփում էր, կասես պայթելու մօտ էր. ձեռքը դրեց կրծքին, որ տանջուած սրտի բարախումը հանդարտեցնի, յանկարծ գաղտնի դուռ բացուելով երեաց Վասկանուշը գոյնը թռած. երկու ծանր ու հանդարտ քայլ անելով դէպի առաջ՝ «Յովնան» կանչեց ու բազուկը մեկնեց: Լեռնականն իսկոյն ծնկաչոր եղաւ, փոքրիկ գեղեցիկ ձեռք իւր ափերի մէջ առնելով դրեց մէկ իւր շրթունքների, մէկ իւր աչքերի վրայ, յորդ արտասուքով ողողեց ու հեկեկաց: Այդ դիրքի մէջ այնքան ժամանակ մնաց, մինչև որ իշխանուհին ասեց, «բաւական է Յովնան»:— Ո՛ր իմ տիրուհի, ո՛ւր էր թէ այժմ մահը վրայ հասնէր, խօսեց Յովնանը գլուխը բարձրացնելով: Մի բանի վայրկեան այսպէս մնացին տա-

րիններով բաժանուած սիրահարները, յանկարծ Յովնանն զգաց որ Վասիկանուշի ծնկները ցընցուած են: Տեսաւ որ ընկնելու վրայ է, վրայ թըռչելով գրկեց նրան ու մանուկի պէս բերեց, բազմոցի վրայ դրեց: Սարսափը պատեց նրան երբ մահուան գոյն նկատեց նրա դէմքի վրայ: Շըրթունքները ձերմակել էին, աչքերի բիբերը իրանց փայլը կորցրած դէպի յոնքերն էին դիմել: Պատերազմի և արիւնի մարդը նուաղելու մասին դադափար չունէր. կեանք ու մահ էր ճանաչում, այդ երկուսի մէջտեղի վիճակը չէր տեսել: Սարսափով պաշարուած ձեռը դրեց նրա սիրելի սըրտի վրայ, բաբախում զգալով յոյս առաւ, թէպէտ դա իւր ձեռքի երակների տրոփիւնն էր, շուտով պատուհան բացեց, որ օդ մտնի, դողդոջուն ձեռներով թուլացրեց նրա կուսական և պաշտելի մարմնի կապերը. մի բաժակ ջուր գտնելով մօտեցրեց տիրուհու բերանին. շրթունք և ծնոտ կողպուած լինելով ցուրտ ջուրը թափուեց ձիւնափայլ մարմնի վրայ. մի փոքրիկ ցնցում յայտնի արեց Յովնանին, թէ դեռ կեանք կայ իւր սիրած հրեշտակի մէջ. սառած ոտներն ու ձեռները շրփեց իւր հրացայտ դողդող ձեռներով, չը համարձակուելով ձեռ մեկնել նրա երեսին ու նուիրական կուրծքին՝ սկսեց փշել տաքացած շնչով: Ահա վերջապէս ծնոտները թուլացան, շնչառութիւնն սկսեց, աչքի բիբերը իրանց բնական դիրքն առան:—Տէր Աստուած, տէր Աստուած, այս

ինչ շնորհ է, որ ինձ անում ես, ասում էր ինքն իրան Յովնանը: Լսելի եղան հառաչանքի զօրեղ ձայներ Վասիկանուշի բերանից, շարժուեց, իրան ուղղեց և ասեց. «Ո՛ւր եմ ես»:—Ահ, տիրուհիս, այստեղ ես, պատասխանեց Յովնանը:—«Յովնան, այդ դձու ես, մի գնալ, էլ մի հեռանալ: Ո՛հ, շատ երկար էր այս մենակութիւնը»: Յովնանը շարունակեց շփելն ու հով փշելը, մինչև տիրուհին ելաւ, նստեց: Երեսի գոյնը սկսեց դալ, զգեստների դիրքն ուղղեց, վերաբիւրով ծածկուեց և ձեռով նշան արեց, որ պատուհանը փակի և իրան ջուր տայ: Փոթորիկն անցաւ. իշխանուհին նրստած էր բազմոցի վրայ, Յովնանը յանցաւորի պէս ծունկ չոքած նայում էր հեռուից:—Մօտ եկ, Յովնան, խօսեց Վասիկանուշը դողդոջուն ձայնով: Լեռնցիկն որ հազիւ էր համարձակուում նրան նայել, եկաւ ոտների առաջ չոքեց. «խօսիր Յովնան. այսքան երկար տարիք, որ մենք իրարից բաժանուած էինք, ի՞նչ արիր, պատմիր տեսնեմ»:—Ի՞նչ պատմեմ, տիրուհի, քսանեօթ տարի է, փոքր ժամանակ չէ: Ա՛խ, ի՞նչ արեմ կարճ էին այն անգին օրերը և ի՞նչ արեմ երկար այս տարիները: Մեղքս խոստովանում եմ, մեծ յանցանք գործեցի, որ ողորմելի տեղովս քեզ պէս անմահ հրեշտակի վրայ աչք բարձրացրի և յանդգնեցի աչքերս ոտներիդ քսել: Բայց միթէ կարելի էր քեզ տեսնել, ճանաչել ու չըսիրել: Գոհ էի վիճակիցս, երբ անխօս քեզ պաշտում էի, երբ Բազ-

բառունեաց պալատից հեռանալով ձայնդ լսում,
 երեսդ տեսնում, քղանցիդ ստուերը նշմարում էի.
 Իմ լեռները գլխին այդ յիշատակներով լիացած
 կարծում էի թէ մարդկանց ամենաերջանիկը ես
 եմ: Բայց չափիցս վեր բարձրանալս դուր չեկաւ
 Աստծուն, ինձ խստապէս պատժեց: Երբ մտա-
 ծում էի, որ դու իմ պատճառով բանտարկուած
 ես, չէի կարողանում ինձ ներել, կամ աչքիդ ե-
 րեալ: — Յովնան, միթէ դու գիտէիր իմ այստեղ
 լինելը: — Առաջին տասը տարին չէի իսանում: Ամ-
 բողջ երկու տարի գողի նման ողջ Հայաստանը
 պտտեցի, որ քո մասին լուր իմանամ, չեղաւ:
 Յոյսս կտրած գնացի Յունաստան, զինուոր դար-
 ձայ, տեսայ որ օտար հողը ինձ համ չի տալիս,
 վերադարձայ Տարօն: Մեր լեռնցիք խնդրեցին որ
 գնամ Բագրատ իշխանի մօտ Աստուծոյ գործերը
 կարգի դնելու: Այնտեղ պատահմամբ իմացայ, որ
 իշխանունիդ Արտանուշի վանքումն է: — Հապան մի
 անգամ մտքովդ չանցկացաւ, որ ինձ տեսնելու
 գայիր: — Ծշմարիտ ասեմ, ամենայն տարի գալիս
 էի Ճորճի գիմացի ափը, թփերի մէջ օրերով
 սպասում էի մինչև դու աչքովս էիր ընկնում.
 Ժուկ էի չորում ու Աստծուց խնդրում, որ տի-
 րուհուս երջանիկ պահի: Փափաղում էի ձայնդ
 էլ լսել, երբ մենակ ձեմում էիր, բայց անիրաւ
 Ճորճը իւր շառաչներով խանգարում էր: Հե-
 ոուից քեզ անանելով մխիթարուած դառնում էի
 Սասուն: Այս ամառ միայն չկարողացայ դալ: —

«Վերկաց Յովնան և մօտս նստիր, նայիր թէ Բնչ
 եմ ասելու»: — Այս գիրքի մէջ աւելի երջանիկ
 եմ. յաւիտենականութիւնը արքայութիւն կը դառ-
 նար ինձ համար, եթէ կարողանայի միշտ այսպէս
 ոտներիդ առաջ մնալ: — Յովնան, ես հրամայում
 եմ, դու չես լսում, ասեց Վասիկանուշը քաղցրու-
 թիւնով ու նրա ձեռից բռնելով նստացրեց մօտը.
 ես չեմ ուզում որ աշխարհի յիմար կարգերը Աս-
 տրծու, բնութեան օրէնքներից վեր դասես: Ես
 քեզ սիրել եմ, դարձեալ սիրում եմ և յաւիտեան
 պէտք է սիրեմ: Քեզանից գոհ եմ. քու գործու-
 թիւնները, մանաւանդ վերջինները ինձ միառ-
 մի յայտնի են, միայն չգիտէի թէ թփերի միջից
 ինձ գիտել ես: Քեզանով կարող էի երջանիկ լի-
 նել աշխարհի վրայ, բայց ծնողների գոռոզու-
 թիւնն ինձ գոհեց: Ազնուատոհմութիւնը արհամար-
 հական աչքով էր նայում ոսմկի վրայ, կարծում
 էր թէ այդ անարգ արարածն իւր հաճոյքի համար
 է ստեղծուած: Ահա դրա պատիժն է որ քաջում
 է, գերութեան շղթաների համը ճաշակում է: Իմ
 վանքի դռները յետոյ բացուեցին առաջս. կարող
 էի գնալ ծիրանի ու բենեզ հագնել, բայց չուզե-
 ցի. գիտէի որ Յովնանը ինձ սիրում է, ես էլ
 նրան էի սիրում: Այստեղից հանելով ինձ այն-
 պէս մարդի ձեռ պէտք է գցէին, որ ոչ սիրտ ու-
 նէր, ոչ զգացմունք: Ո՞վ կայ նախարարների մէջ,
 որ մոլութեանց մէջ թաթախուած չլինի: Բուզան
 նրանց դռները ծածում էր, իսկ նրանք խլացած

էին արբեցողութեամբ ու անառակ կեանքով։ Այժմ արեւելեան ու հիւսիսային Հայաստանին է փտանդ սպառնում, ամենն էլ ապուշի պէս քնած են։ Աւելի լաւ համարեցի, Յովնան, կեանքիս մնացորդը վանքի մէջ Աստծու հետ անցկացնել, բան թէ գնալ անիրաւութիւններին մասնակցել։ Լաւհամարեցի սիրել քեզ նման առանց որ և է յոյսի, քան թէ ս'ըր բարձրութիւնից նիւթականութեան իշեցնել։ Վասկանուշի քնքոյշ ձեռը Յովնանի ափի մէջ էր, տեղից շարժուեց, վեր կացաւ։ Յովնանն այս շարժմունքը հրաժարականի նշան ընդունեց։ Իշխանուհին ծիծաղելով հանգստացրեց նրան. «Յովնան, դեռ գնալու ժամանակ չէ, այսօր քեզ հետ մէկտեղ պէտք է ճաշեմ, աշխարհից ու նրա հաճոյքներից իսպառ հրաժարուած եմ եղել. ուզում եմ մի անգամ այդ զուարճութիւնն ունենալ»։ Այս ասելով ձեռից բռնեց ու անյայտ դռնով մի փոքր սենեակ տարաւ, ուր դրուած էին մի անպաճոյճ սեղան և երկու աթոռ։ Իշխանուհին նստեց, Յովնանն էլ նստեց հնազանդելով նրա ակնարկին։ Վասկանուշը գինու բաժակը լցրեց և Յովնանին դառնալով ասեց. «Աստուած մեզ յաւիտենական կեանքի հարսանիքին արժանի անի», մի քանի կաթիլ խմելով տուեց նրան։ Նա առաւ բաժակն ու քամեց մինչև վերջին չիթը։ Վասկանուշը նայեց ու հարցրեց. «Յովնան, ինչքան ժամանակ է, որ բերանդ գինի չես զրել»։ — Քսանեօթ տարի, տիրուհի։ — Խեղճ

Յովնան, ամեն բանից ինքդ քեզ զրկել էիր։ — Իմ զրկանքը ոչինչ էր, երբ մտաբերում էի, թէ Բագրատունեաց օրիորդը իմ պաածառով դատապարտուած է. ինձպէս լեռնցու համար ջուրն ու գինին միևնոյն էին։ Բայց դու ինչից իմացար, տիրուհի, որ ես գինի չեմ խմում։ — «Առաջուց գիտէի. անցեալ երեկոյ էլ երբ իշխանների հետ ընթրում էիր, դռնից դիտում էի քեզ ու բոլոր շարժումներդ»։ Յովնանը թէև մի բաժակ խմեց, բայց որովհետև Վասկանուշի շրթունքներին գիպած էր, զբանով զուարթութիւն ու համարձակութիւն ստացաւ, նրա աչքերն իրանց բնական փայլն առան. հզօր պղընձ՝ մարդը կնոջ գիւթիչ զօրութիւնից մոմի պէս կակղեց, առիւծը գառն պէս խեղճացաւ։ Այժմ ծիծաղը նրա գէմքի վրայ այլ ևս հեգնութիւն չէր, այլ սրտի կերպարանք։ Երկար տեւեց ճաշը. երկուսն էլ այնքան տարիների մէջ զգացածները, արածներն իրար պատմեցին։ Նրանց երեսների վրայ երբեմն ծիծաղ էր փայլում, երբեմն յարտասուք, մինչև որ Վասկանուշը լուրջ կերպարանք առնելով սեղանից վեր կացաւ. բաժանուելու ժամը հասել էր։ Երբ ընդարձակ սենեակը մտան, Վասկանուշը հարցրեց. «Յովնան, զո՞հ ես իմ հիւրընկալութիւնից»։ — Մինչև երկինք, տիրուհի։ — «Յանկանում եմ որ այսօրուան ուրախութիւնը պահես, մինչև իրար տեսնենք այստեղ կամ այնտեղ, այս ասելով իշխանուհին մատով երկիր ու երկինք ցոյց տուեց։

— Տիրուհի, քու խօսքը կամ ականարկը սուրբ է
ինձ համար, կը պահեմ: — «Եւ Աստուած լինի
հետդ, իմ սիրելի Յովնան»: Ձեռը մեկնեց դէպի
նա: Յովնանը ծունկ չոքեց իսկոյն, համբոյրներով
ծածկեց ձեռը: Իշխանունին թեքուեց, իւր ձեռ-
ների մէջ առաւ նրա առիւծ գլուխը և ճակատի
վրայ մի համբոյր դրոշմեց: Յովնանին այդտեղ
թողնելով գնաց դէպի փոքր սենեակի դուռը և
այս վերջին խօսքերն արտասանեց. «վաղ առաւօտ
վերջին անգամ կը տեսնես ինձ պարսպի վրայ»: Այս
ասելով դուռը փակեց ու անհետացաւ: Յով-
նանը վեր կացաւ, ուրախութեան արտասուքները
սրբելով առաւ զէնքերը ու թեթեացած ռաներով
գնաց իւր զինուորներին մօտ: Ամենը նկատում
էին, որ նրա ճակատը ազատուած է կնճիռներից:

Հետեւեալ առաւօտ վտականուշը բարձրացաւ
վանքի պարսպի գլուխը, ձորոխի հանդէպի կող-
մը նշմարեց մի մարդ ծնկաչոք սպասելիս. իրան
տեսնելուն պէս կռները տարածեց: Երկու պտոյտ
արեց իշխանունին պարսպի վրայ, գլխով ողջոյն
տուեց դէպի ներքև և քաշուեց վանքը:

ԺԹ

Սարսի շրջակայքում արաբացու հետը չէր
մնացել, Յովնանն իւր սասունցիների հետ թոր-
թում գնալ էր ուղում: Արտանուշ փոքրիկ գա-
ւառի երախտագէտ ժողովուրդը երկար տեղ ու-
ղեկցում էր ու օրհնում նրա ճանապարհը:

Գուրգէնն իւր քաջ ընկերներով յոյն իշխա-
նին ջարդել էր ու կրկին իւր բերդին ափրացել:
Նստած խօսում էին Աշոտը, Խոսրովը և միւս-
ները: — Աստուած էլ գիտէ, որ չեմ սիրում մար-
դուց մի կաթիլ արին թափել, ասեց Գուրգէնը,
բայց զինուորութիւնը շատ անիծեալ արհեստ է.
բացի այդ այնպիսի ժամանակում ենք ապրում,
որ կատարեալ զթուլթիւն ունենալ անկարելի է:
Եթէ մտածում եմ շուրջս տեսածների մասին,
մարմինս քստմընում է: Այսպէս ժամանակ կը
լինի, ներսից ու դրսից հայ երկիրը աւազակու-
թիւնով, ապերախտութիւնով, դաւաճանութիւ-
նով, մատնութիւնով պատած է: Աստուած ինքը մի
ողորմութիւն անի մեր ժողովրդին: — Մեր երկրի
դժբախտութիւնն այնտեղ է, որ ոչ մի տեղից
յոյսի նշոյլ չունի, ասեց Խոսրովը: — Խեղճ Յով-
նան, վրայ բերեց Գուրգէնը, բոլոր յոյրը դրել էր
կաթողիկոսի վրայ: — Ծիշտ է, ասեց Աշոտը, ես
այնտեղ էի, որ եկաւ ատեանին այդ առաջար-
կըն արեց և խեղճին բանտ ուղարկեցին, որպէս
զի Գարգմանայ իշխանի սիրտը գոհացնեն: — Այս,
յուզուեց Գուրգէնը, ամենն էլ անպիտան են,
կաթողիկոսն էլ, իշխաններն էլ, նախարարներն
էլ: Աստուած ահադին Հայաստանի մէջ մի Յով-
նան է ստեղծել և այն էլ Սասունի լեռան զըլ-
խին դրել: — Շատ ճշմարիտ է, ասեց Խոսրովը:
— Դու ինչո՞վ ես պակաս. նրանից, Գուրգէն,
հարցրեց Իշխանիկը, նա քու չափ ուժով չէ: —

Մեր զանազանութիւնն այն է, որ ես սրախս ձայնին եմ լսում, իսկ նա իւր մտքին է հնազանդում: Այդ քչախօս մարդը մեզ բոլորին հիանալի ճանաչում է. մենք պատիկ մարդիկ ենք: Հեռու չը գնամ, հէնց ինձ վրայ խօսեմ: Երբ իմացայ որ Վասպուրականը, Արծրունիք փտանգի մէջ են, ես ժամանակ ունէի, կարող էի օգնել. արիւնս եռ էր գալիս, պատերազմի ծարաւ էի: Սիրտս եփ էր գալիս լսելով անօրէն արաբներին տուած նեղութիւնները հայ ժողովրդին: Չնայած այս ամենին ես Բագրեանդից չը շարժուեցի և չըգնացի. ինչո՞ւ, որովհետեւ չնչին հաշիւներն էին ինձ կառավարողը: Իսկ Յովնանը լաւ համոզուած լինելով, որ հայ նախարարները մոլի, անպէտք, փառասէր մարդիկ են, թողեց ապահով կեանքը ու լեռներէից իջնելով իւր փոքրիկ գնդի հետ օգնութիւն գնաց Արծրունիներին. և ես հաւատացած եմ, եթէ նա ժամանակին հասնէր, Վասպուրականը այդ վիճակի մէջ չէր ընկնիլ և Աշոտը չէր մատնուիլ: Յովնանը դաւաճանութիւնն անպատճառ կիմանար և իսկոյն կայծակնահար կանէր մատնիչներին: Ահա թէ ինչ տարբերութիւն կայ իմ և Յովնանի մէջ: Ես, դու, Սուրովը, Աշոտը զուարճութեան, վրիժառութեան, իշխանական անուան վրայ ենք մտածում, իսկ Յովնանը բոլոր ազգի վիճակի վրայ է խորհում, նրա թրջուառութեան համար ճար ու հնար է փնտրում: Այդ նպատակի համար է, որ ես տեսայ նրան ազ-

գի հոգևոր գլխի մօտ ոտով գնալիս: — Տեսնենք, այժմ ում կաթողիկոս կը գնեն, խօսեց Աշոտը: — Ի՞նչ, մի՞թէ կաթողիկոսը փախճանուել է: — Այո: — Շատ լաւ բան է արել որ Լ՝աւել է, ասեց Գուրգէնը, ո՞վ գիտէ, գուցէ պատանձաւ նրանից լաւը տեղը գնեն: — Դու խօսքդ շարունակիր, Գուրգէն, ասեց Սուրովը: — Հա, ուզում էի ասել, թէ այդ լեռներն վեր է ու բարձր բոլոր քաղաքացիներից, ազնուականներից, իշխաններից, կաթողիկոսներից. — Շատ ճշմարիտ է, ես էլ այդ պէս եմ ճանաչում դրան, յարեց Սուրովը: — Ես նրան հրաւիրեցի, որ գայ Թորթոմ, բայց այդ խտտակեաց մարդու համար ի՞նչ է աշխարհային պատիւը, դրա վրայ ոչ համադամ կերակուրներըն ազդեցութիւն ունեն, ոչ նուազարանները. ամեն զուարճութեան մէջ անփոփոխ ու միևնոյն մարդն է: — Գուրգէն, սխալուում ես, ասեց Խորովը, երեք դաւաճաններին կախազան բարձրացնելիս մի՞թէ զուարճութիւն չզգաց Յովնանը, երբ տեսաւ իւր աշխատանքը պսակուած:

Ի

Փարուն էր, ամեն բան ծիծաղում էր շուրջ բոլոր բայց Հայաստանը զարձեալ լալիս էր: Թըշնամին Դուին մայրաքաղաքը շինել էր որջ, պատրաստուում էր յարձակուելու հիւսիս-արևելքի վրայ, մի թիզ հող չէր թողելու արևելից արցունքից ցամաք: Ոչ երկրագործը սիրտ ունէր իւր աշխա-

տանքն սկսելու, ոչ վաճառականն իւր կարաւանը հետու տեղ ուղարկելու: Ամեն սիրտ ահ ու դողի մէջ էր, ամեն միւր փոթորկի փրթելուն էր սպասում: Թէպէտ այս արհաւիրքն ամբողջ երկիրն էր քաշում, բայց ամենից շատ մի մարդ էր զգում, ամեն բան տեսնում, ամեն բան իմանում, երկրի որ կողմն էլ պատահած լինէր. նա զգում էր նոյնպէս, որ մի սոսկալի պատասխանատուութիւն է ծանրացած իւր վրայ: Այս մարդը Սմբատ սպարապետն էր, քաջ ու խելօք պատերազմի մէջ, սրտացաւ եղբայրների ու ազգի համար, վախեցող անիրաւութիւնից: Բայց սարսափով նկատում էր, որ իւր բռնած ճանապարհն իրան անդունդն է տանում: Ինքն ստեղծուած էր օտար լծի դէմ կռուելու, յանկարծ տեսնում էր իրան Բուղայի ձեռի մէջ, անիրաւութեան, մասնութեան գործիք լինելու դատապարտուած: Լսում էր, որ հայ իշխանների մեծ մասը բերդից ու մահից ազատուելու համար հաւատն ուրանում էին իւր եղբայր Բագրատի պէս: Լուր էր առնում, որ պակասած զօրքի տեղ Բուղայի համար Ասորեստանից նոր օգնութիւն է գալիս: Աշոտի զերութիւնից ետը հազիւ էր սկսել Վասպուրականի հայ ժողովրդի լուծը քաղցրացնել ու արաբ բռնաւորների յափշտակութիւնները սանձահարել, յանկարծ նամակ է ստանում որդուց, որ կաթողիկոսը մեռել է և Բուղան իրան կանչում է: Մահուան երկիւղը հազար անգամ նրան սիրելի էր,

քան այդ բռնաւորի երեսը տեսնելը: Բայց յոյս ունենալով, որ հայրենիքի ցաւերն աւելի հնազանդութեամբ կարող է մեղմացնել քան ապստամբութեամբ, յորդորեց ժողովրդին որ համբերի, ինքն ելաւ գնաց Երազգաւորս, ուր առաջուց պատուէր էր ուղարկել Աշոտ որդուն, որ կաթողիկոս բնորելու համար հայ եպիսկոպոսներին ու իշխաններին ժողովի: Դանդաղ շարժուելու ժամանակ չէր. ամենը շտապել էին եկել: Երկիրը ճանճրացած լինելով անտարբեր հայրապետներից, որոնք միայն իրանց հանգստութեան վրայ էին մտածում, ժողովրդականները միաբան ընտրեցին Զաքարեայ անուշով մի աշխարհական մարդու, որի առաքինութիւնն ու անձնութեանը լուծը բոլորին յայտնի էր: Մի օրուայ մէջ Զաքարեային ձեռնադրեցին սարկաւադ, քահանայ, եպիսկոպոս և կաթողիկոս: Բայց ինչքան էլ մի կաթողիկոս բարի կամք ունենար, ինչ կարող էր գալ նրա ձեռքից, երբ թշնամին բնակւում էր հայ երկրի կենդրոնում հարիւր հազար զօրքով և դեռ օգնութիւն էր սպասում ամիրապետի կողմից: Հայրապետ ու սպարապետ իրար հետ երկար խորհրդութեան ու վերջն եկան այն որոշման, որ յայտնի ընդդիմութիւն ցոյց տալը ապարդիւն է. միակ ճանապարհն է թշնամու հետ խոհեմութեամբ վարուել և նրա շարութիւնը մեղմացնել: Ելաւ վարուել և նրա զորաքը, որ երկու հարիւր հազարն արեւելից ունէր. նշանաւոր էր նրանով, ի չափ բնակիչ ունէր. նշանաւոր էր նրանով,

որ այնտեղ էին գտնուում ոստիկանները պալատները, կաթողիկոսարանը և մայր եկեղեցին: Սըմբատ սպարապետն իջաւ ոստիկանի պալատում: Բուզան խոշոր գլխանի, մանր աչքերաւոր, ցանցառ և կարմիր միրուքով թուրք էր. Սմբատին տեսնելիս իւր դաժան երեսի վրայ ծիծաղ բերեց, կանգնելու շարժումնք արեց, բայց չը բարձրացաւ: Երբ Արծրունի իշխանը նրա ձեռք չէր մատնուած, մուսուլմանին ներելի էր քաղաքավարութեան համար մի անհաւատի առաջ կանգնել, իսկ այժմ Հայաստանի կէսն իրանն էր, միւս կէսն էլ նուաճելու բաւական զօրք ունէր: Սկսեց նրա հաւատարմութիւնը գովել. «Ես միշտ քու մասին գովասանքով եմ գրել ւամիրապետին. տես, դու պէտք է ինձ օգնես մինչև Հայաստանն ամբողջովին նուաճուի: Նրանից ետը յարձակուելու եմ Տփլիսի վրայ. հոգս չէ որ այնտեղի իշխանը մուսուլման է: Ի՞նչ ես կարծում, սպարապետ, նա զօրեղ է՝ կարող է՝ ինձ ընդիմանալ»: Սատանայի խորամանկութիւնով կովկասեան ազգերի մասին հարցմունքները վերջացնելուց ետ խօսքը բերեց Արցախի, Սիւնեաց, Գարդմանաց և Աղուանից իշխանների վրայ: Սմբատը յուզուում էր ներքուստ, բայց խղճի տագնապը զսպելով բոլոր հարցմունքներին ակամայ պատասխանեց, իմանալով հանդերձ, որ իւր արածը մատնութիւն էր: Նրան թուում էր թէ դահլիճի դռան մօտ Վասակը, Մեհրուժանը և նրանց նմանները կանգնած իւր վը-

րայ ծիծաղում են: Սմբատն իւր անարժան պաշտօնը կատարելով բռնաւորին հրաժարական ողջոյն տուեց ու զնաց դէպի իւր բնակարանը: Յուրա քրտինք էր գալիս վրէն, երբ մտածում էր որ ինքն իւր ազգի բարին ցանկանալով դառել է դաւաճանութեան առաջին գործիքը: Թիկնապահներով շրջապատուած այդ մտատանջութեան մէջ հասել էր իւր օթեանի դուռը. դեռ ձիուց չէր իջել, իւր զինուորների մէջ յանկարծ մի կերպարանք նշմարուեց, որ իրան մի ակնթարթում քարացրեց, արձան շինեց:—Սա Յովնանի դէմքն է, բայց ռոտեղից բնաւ, մի վարկեան առաջ մտքիս մէջ տեսնում էի, թէ ի՞նչպէս էր նա դատապարտութեան վճիռ տալիս, որ ես Բուղայի մօտ չը դամ: Բայց, ամենակալ Աստուած, ի՞նչպէս կարող է սա Յովնանը լինի, ի՞նչպէս կը համարձակէր նա Դուին մոտնել: Հրաշք հօ չէ: Ո՛չ, իսկ նա է, ահա նրա սլաքային աչքերը, որ անխռով նայում են ինձ: Չլինի թէ լսած լինի Բուղայի հետ ունեցած խօսակցութիւնս:

Սպարապետը խղճի զօրաւոր ձայնից այսպէս վախեցած ձեռք կրծքին դրեց, անձայն ողջոյն տուեց նրան ու ակնարկ արեց, որ իրան հետի: Երբ երկուսն էլ առանձին սենեակին մէջ էին, Սմբատը նրան ասեց.—Յովնան, պատմիր ինձ տեսնեմ, ինչո՞ւ համար ես եկել այս կողմերը, մանաւանդ ի՞նչ գործ ունես այս քաղաքումը: Չլինի թէ դարձեալ մատնիչներ ունես պատժե-

լու և ինձանից ես սկսում: — Քաւ լիցի, հայոց սպարապետ, քու մասին մտքումս այդպէս բան չեմ անցկացնիր, քեզ լաւ եմ ճանաչում: Դու կարող ես մոլորուել, Հայաստանը քեզ հետ մոլորեցնել, բայց դաւաճանել չես կարող, որովհետեւ Քրիստոսին ուրանալ, ազգի ոտի տակ տալ չես կարող: — Ինչից գիտես, որ այդպէս ես խօսում:— Ամեն մի մարդու գաղափարն էն իւր անցեալով: Քու ժողովրդից շատերին թէ Մոկաց կրկրում և թէ Շիրակայ գաւառում հարցրել եմ, նրանք իրանց երջանի էին դդում: Աշոտի գերութիւնից զկնի թէ ի՞նչ արիւր Վասպուրականի անտանելի վիճակը մեղմացնելու համար, այդ նայնպէս տեսայ: — Ուրեմն լաւ էիր ճանաչել Վահուտի Մուշեղին և իւր ընկերներին: — Միթէ կասկածում ես. միթէ ես Յովնանս լոկ չարագործ դահիճ էի, որ առանց ապացոյց ունենալու նրանց կախաղան հանէի: — Ի՞նչն էր այդ մարդկանց յանցանքը: — Իրանց տիրոջ մատնելով դաւաճանեցին իրանց ազգին և պատճառ եղան անչափ անմեղ արիւն թափուելու: — Իրաւունք ունես, Յովնան, ասեց ծեր սպարապետը և գլուխը խոնարհեցնելով աչքերը փակ երկար լռեց: Յետոյ գլուխը բարձրացնելով վրդովուած խօսեց. — Այո, Յովնան, դու միայն իրաւունք ունես, ես և Բագարանի ժողովի բոլոր մասնակցողները անպիտան և անարդ դաւաճաններ դարձանք. ազգը մեզ ամենիս իրաւունք ունի կախելու, որովհետեւ

մենք օրըստ օրէ կործանեցինք նրան: Եթէ մենք քու խորհրդին հետեւէինք, դուք շատ խաղաղ վիճակի մէջ չլինէինք, բայց երբէք էլ այսպէս նուաաստ չէինք լինիր, այսպիսի գաղանի ձեռին խաղալիք չէինք գտնաւ: Այո, դու էիր այն միակ մարդը, որ աչք ունեցար վտանգը տեսնելու: Ինչո՞ւ Աստուած քեզ լեռների գլխին դրեց և ինձ նախարարական գահի վրայ. դրան ես չէի արժան, այլ դո՞ւ: — Եթէ ընդունում ես, որ սխալ ճամբի վրայ ես, ի՞նչն է քեզ արգելում սխափուել ու ետ դառնալ: Ես խեղճ սասունցիս խոստանում եմ քսան հազար երկաթէ մարդ իջեցնել մեր լեռներից, ինչքան էլ Վասպուրականը ոտնակոխ լինի, քսան հազար յուսահատ մարդ էլ նա կարող է տալ. միթէ քու Մոկաց ու Շիրակայ գաւառները չեն կարող քսան հազար մարդ պատրաստել: Եթէ քառասուն հազար էլ միւս նախարարական տները բերեն, մենք հարիւր հազար զօրքով Բուղայի երկու հարիւր հազար հրոսակներին բնաջինջ կանենք: Մահաւանդ որ այժմ մի առաքինի կաթողիկոս ունենք, որ յանձն կառնի և քեզ համար զոհել, նրան անձամբ ճակեանքն ազգի համար զոհել, նրան անձամբ ճանաչում եմ: — Ո՞րտեղից ես ճանաչում: — Երբ հօրեղբորդ բանդից փախած անօդնական թափառում էի, այդ Զաքարեան ինձ իւր տանը մի ամսի չափ պահեց: Շատ ուրախացայ, երբ լսեցի որ հայ եպիսկոպոսները ու իշխանները փնտռելով այդպէս արժանաւորին ընտրեցին Գրիգոր Լուսա-

ւորչի աթոռի համար: Որպէս զի մենք մեր խօսքից շատ չը հեռանանք, հայոց սպարապետ, ասում եմ, որ դու կարող ես երկրող Վարդան լինել Հայաստանի համար. Վարդան աւելի խելօք, աւելի հանգարտ: Ես սրտով կուզէի մօլի և անպատիւ նախարարների գլուխն ու գահը կործանել, նախարարութիւն կոչուած բազմագլխեան վիշապը ջնջել, որ հայ երկիրը ունենայ մի գլուխ, մի ժողովուրդ, մի հօտ և մի հովիւ: Միթէ մեր բոլոր թշուառութիւնների պատճառը անխիտանութիւնը չէ, որին միամիտ կերպով անմիաբանութիւնը են ասում: Այժմ ասա ինձ, ուզում ես ազգի փրկիչն ու գլուխը լինել: Եթէ համաձայն ես, երկու գեղեցիկ ճանապարհ կայ առաջդ. եթէ մենք ես երկնքի թագաւորութիւնը կստանանք, իսկ եթէ սպրեւ, երկրիս թագաւորութիւն: — Անցեալ տարի պէտք է հետեւած լինէի խորհրդիդ, այս տարի ուշ է, Յովնան, ասեց սպարապետը: — Եկող տարի, երբ այս աշխարհը թողած կը լինեմ, վախենում եմ ետնիցս ասես. «ափսոս, հարկաւոր էր այն մարդու խօսքին լսել»: — Այդ խօսքով ի՞նչ ես ուզում ասել: — Միթէ պարզ չէ. մահմեդականները մի ամառուայ մէջ Հայաստանի կէսը ոտնատակ տուին. չէս նկատում որ միւս կէսն էլ նոյն վիճակին պիտի ենթարկուի, եթէ դիմադրութիւն չը լինի: Նրանից ետը ստորուկ հայը պէտք է իւր բարբարոս պետից ողորմութիւն խնդրէ թըշուառ կեանքը ղերութեան մէջ շարունակելու: —

Յովնան, դու չես իմանում մեր դրութիւնը, նախարարներին չես ճանաչում: Եթէ ես վաղը ոտքի կանգնեմ թշնամու դէմ, նրանք կը միանան Բուղայի հետ. որ ինձ ջարդեն: — Երեի այնպէս, ինչպէս դու միաբանում ես Բուղայի հետ նրանց ջարդելու համար, ասեց Յովնանը վրդովուած և շարժուեց դէպի դուռը: — Սպասիր, սուր ես գրնում, ասեց սպարապետը: — Ի՞նչ սպասեմ, երբ իմ առաջարկութիւնը ընդունելու չափ քաջութիւն չունես: — Ասա խնդրեմ, ի՞նչքան ժամանակ է, որ այս միտքը քո մէջ յղացել է: — Համարեա թէ մի ամիս: — Հապա ի՞նչպէս ես պահանջում, որ մի վայրկեանի մէջ առանց մտածելու այդպիսի ծանր որոշում ընդունեմ: — Հէնց այդ պատճառով իմ այստեղ մնալս անօգուտ եմ համարում: Ինքդ քեզ ու քեզ վաղուց պէտք է մտածած լինիր այս բանի վրայ: Մի ուշացնիլ, ով գիտէ, մի ժամից ետ ամեն ինչ անօգուտ կը լինի, դուցէ այժմ էլ շատ ուշացել ենք, հայոց սպարապետ:

ԻԱ.

Այս խօսքերն ասելիս մեծ զգուշութիւնով ազանջ դրեց ձիերի ոտնաձայնին. կամաց պատուհանին մօտեցաւ, սուր աչքերը լարեց ու ասեց. — այստեղ արաբ ձիաւորներ են կանգնած, ինձ համար պէտք է եկած լինին: — Ի՞նչ ես ասում, ինչից ես իմանում: — «Ես միքանի կասկածելի մարդիկ տեսայ, որ ինձ դիտում էին, երբ

քեզ սպասում էի: Անշուշտ Բուդային իմաց են տուել: Սմբատը կարծես վրդովուելով գոչեց—
բայց ով կը համարձակուի իմ տունը մտ. . .

— Սմբատ սպարապետ, Մոկաց երկրում քո տանը չես, այլ Բուդայի ձեռքի մէջ:— Այժմ ուրեմն ի՞նչ ես անելու, հարցրեց Սմբատը այլայլուած:— Փախչելու համար ես ճանապարհ ունեմ, միայն ափսոս, որ դու իմ ուզած մարդը չես: Ուզում էի քեզ Սմբատների առաջինը դարձնել, աւելի մեծացնել քան Բիւրատեանն էր, աւելի վեհացնել քան Վարդան Մամիկոնեանն էր, բայց դու չը կամեցար. վայ Հայաստանին:

Այս խօսքերն ասելով շտապ վերցրեց իւր կաշէ վահանն ու նիզակը և դուրս թռաւ. տանիքը տանող մի դուռ բաց արեց և ամենայն արագութիւնով կտուրից կտուր թռչկոտելով անհետացաւ: Սմբատն ազնիւ սրախ տէր էր, խիստ յուզուեց երբ արաբական խմբի գլխաւորը նրան ներկայացաւ ու յայտնելով որ նրա տան մէջ կասկածելի թշնամի կայ պահուած, խնդրեց թոյլ տալ խուզարկելու: Փնտրեցին ամեն կողմը, մարդ չը գտնելով ելան գնացին: Սմբատն սկսեց խորապէս զգալ իւր վիճակի թշուառութիւնը. «ես խաղալիք եմ դարձել արիւնարբու գազանի ձեռին. միակ փրկութեան ճանապարհը այդ լեռնականի ցոյց տուածն է: Ա՛խ, ինչ երանելի, բարեբախտ մարդ է Յովնանը. խիղճը մաքուր է, ոչ մարդկանցից երկիւղ ունի, ոչ Աստծու դատաս

տանից: Աստուած նրան ուղարկել էր, որ դայ ինձ այս անարդ դրութիւնից ազատի, ես տխմար կտրուելով յանձն չառայ: Ի՛նչ փառաւոր առաջարկութիւն էր— ազատուել և ազատել Հայաստանը կամ մեռնել Վարդանի նման, իսկ ես Մեհրուժանին նմանուեցի: Այսօր Բուդային մատնեցի այն մարդկանց, որոնք անցեալ տարի հետս խորհրդածուած էին, թէ ի՞նչպէս պէտք է կռուել ազգի ու հաւատի թշնամիների դէմ: Ա՛խ, ո՛ւր էր թէ ետ դառնար Յովնանը, այժմ ինչ որ հրամայէր, ես նրան կուրօրէն կը հնազանդուէի: Նա երկու հարիւր հազար հոգու սոսկալի զօրավարին բանի տեղ չը դնելով մենակ Դուին է մտնում, ես ուղորմելի սպարապետս չեմ ուզում նրան հետեւել:

Սմբատն այսպէս ինքն իրան խօսում և հառաչում էր, երբ յանկարծ դուրսը խառն ի խուռ աղաղակ լսուեց. շտապով պատուհանին մօտեցաւ, տեսաւ արաբ զինուորների մեծ խումբ մի գլխաբաց մարդու ոտ ու ձեռից բռնած տանուժեն. ով ասեա բռնում քաշքշում էր այդ մարդին և շարունակ ուրախ ձիչեր արձակում նրան կալանաւորեցնելու առիթով: Մարդը զինաթափ էր և արիւնշուտայ. դա Յովնանն էր, որ դեռ աներկիւղի պէս աչքերը շրջում էր ամբոխի վրայ: Ահա Բուդայի թիկնապահները հոտան, խառնաղանձ զինուորներին հեռացրին, կալանաւորին խլելով կատաղի ամբոխի ձեռից, տարան ոստիկանի պալատը: Սըմբատը պատուհանից ետ քաշուելով ձեռը յուսա-

հատաբար ճակատին խփեց ու ասեց, «Ամօթ ինձ, նրա կորստեան պատճառը ես եմ. անսնա հայոց սպարապետ է ու չեմ կարողանում նրան ազատել: Այո, այդ մարդը, ինձնից բախտաւոր է:» Բայց Յովնանն ինչպէս բռնուեց: Նա տանիքից տանիք ցատկելով, ցածր ու բարձր անելով բաւական տեղ գնացել էր. վերջը հասնելով անկիւնի տունը իւր նիզակի վրայ յենուած պառլաւ արաւ ու իջաւ փողոց: Այդ միջոցին տեսաւ իւր դիմաց մի խումբ հեծելազօր է գալիս: Ինչ անէր, մնում էր ետ դառնալ ու խոյս տալ: Բայց դեռ մի քանի քայլ չարած, նկատեց զիմացից մի խումբ արաբացիներ: Յովնանը զիտէր, որ մնացել է երկու սրի մէջ, բայց ետ չդարձաւ, իւր ճանապարհը շարունակեց: Արաբացի խումբը առաջ ուղադրութիւն չդարձրեց նրա վրայ, բայց վերջը մէկը, որ Յովնանին տեսել էր Շիրակի դաշտում ու կռան ուժը փորձել, ճանաչեց ու սարսափած ետ քաշուելով աղաղակեց. «Սհա մեր թշնամիների գլուխը»: Այս աղաղակի վրայ հարիւրաւոր թրեր մերկացած թափուեցին Յովնանի վրայ: Յովնանը կաշէ վահանով իրան պաշտպանելով սուրը ձեռին յարձակուեց զիմացը կանգնողների վրայ, որ ճանապարհ բաց անի: Աջ ու ձախ կտորելով անվեհեր առաջ էր գնում. անա սուրը խորտակուեց: Արաբացի գլխաւորը, որ մինչև այդ ժամանակ զգոյշ գիտում էր, առաջ վազեց ու ձեռի մուրճը Յովնանի գլխին իջեցնելով

ստղաւարդը ջախջախեց և իրան գետնին տարածեց: Յովնանի սրի առջևից փախածները նորից դարձան որ ընկած թշնամուն սպանեն, բայց խմբի գլխաւորը սպառնում էր մուրճով որ մօտ չըգան, որովհետեւ արդէն տեղեկացել էր, թէ ով սրան ողջ առողջ Բուղայի առաջ հասցնի, մեծ ընծայ կըստանայ: Հէնց դա մաքառում էր ամբօխի հետ, երբ Բուղայի թիկնապահները վրայ հասան: Յովնանը մուրճի հարուածից թմրածի պէս էր. թշնամիներն ուսերի վրայ ձգելով ոստիկանի պալատը տարան: Բուղայի առաջ հանելու ժամանակ նա արդէն սթափուած էր:

ԻԲ

Բուղան իւր խոր ու մանր աչքերն ուղղեց Յովնանի վրայ ու հարցրեց. — Ո՞վ ես դու, անունդ ինչ է: — Իմ անունը Յովնան է: — Դո՞ւ ես խուժեցի Յովնանը, հարցրեց Բուղան ապշելով: — Այո, հէնց ես եմ: — Ա՛խ, դու զարշելի և անհաւատ շուն, ինչպէս ես համարձակում այս քաղաքը մտնել. չէս իմանում որ ես, մարգարէի յաջորդի փոխանորդը, այստեղ եմ նստում:

Յովնանն այս նախատինքներին պատասխանելու փոխարէն արհամարհանքով նայեց. — Հ՞ը, անպիտան շուն, պատասխան էլ չես տալիս ինձ. չես ճանաչում հա՞ իմ կարողութեան սահմանը: Այս խօսքերն առելիս առամները կրճտեց և թուրաւոր աչքերը վրէն սկեռեց: Յովնանը դարձեալ

անխռով մնաց ու սկսեց հանդարտ ձայնով խօսել. «առաջին՝ եթէ դու քու մարգարէի խօսքը յարգելիս լինէիր, ինձ երբէք անհաւատ չպէտք է անուանելիր, որովհետեւ ես էլ մի հատիկ Աստուած եմ հաւատում ու պաշտում, որ ստեղծել է երկինքն ու երկիրը: Երկրորդ՝ ինչո՞ւ ես զարմանում համարձակութեանս վրայ. Խոթեցի Յովնանը չէ՞ր, որ Եուսուֆին իւր զօրքերով Մուշի մէջ բնաջինջ արեց: Ես չէ՞ի, որ յիսուն հազարանոց բանակդ մաս-մաս ջարդեցի և փախցրի: Ես այն Յովնանն եմ, որ փոքր գնդով քու ժիրակ զօրավարին ջարդուփշուր արի ու ծաղրի առարկայ դարձրի: Ես նա եմ, լաւ տես, որ այս Դուին քաղաքի դռան մօտ քու աչքերի առաջ իմ ազգի դաւաճաններին կախաղան հանեցի. երկու հազար հոգով քու հազարաւոր հրոսակներին Շիրակում, Արտահանում, Արտանուշում խորտակեցի ու հալածական արի: Այժմ կատուած Յովնանին մատնել է քու ձեռք. կարող ես նրան տանջել ու սպանել, այդ քու նման գազանների գործն է, բայց նրան նախատել չպէտք է համարձակուի քեզ պէս մտքով տկարը, քեզ պէս սրտով զարշնչին:

— Այդ վիճակի մէջ դեռ համարձակւում ես ինձ նախատել, անպիտան ճիճու, չգիտե՞ս թէ ինչ կարող եմ անել քեզ: Քեզ պէս անօրէնը միայն այն պայմանով ողջ կը մնայ, երբ կուրանայ իւր հաւատն ու կընդունի մեր ճշմարիտ կրօնը, հետն էլ փառք ու պատիւ: Այն ժամանակ կը հասկա-

նաս Աստծու կարողութիւնը, որից մեր մարգարէն առել է իւր իշխանութիւնը: Այժմեան վիճակում դու մի եղեռնագործ ես, արաբների արիւնով շաղախուած: Քու ապստամբ սուրը դեռ նոր իմ զինուորներից տասներկու հոգի վիրաւորել, սպանել է: Թէպէտ ապստամբի պատիժը մահն է, բայց ես բացի կեանքդ չնորհելը, այլ և մեծութիւն կըտամ, եթէ արածներդ զղջաս ու մեր հաւատն ընդունես:

Յովնանն այս ամենին պատասխանեց հեղնական ծիծաղով: Բուդան շփոթուեց այդ ծիծաղի վրայ: Այդ ժամանակ Յովնանը դարձաւ այն մարդին, որ Բուդայի մօտ նստած եղէզը ձեռին հարցուփորձի համառօտութիւնը գրում էր: «Միրզա Հասան, ճշմարիտ առա, մի՞թէ ես բու կեանքը քեզ չը բաշխեցի»: Քրազիրը շուարած աչքերը դէպի նա դարձրեց ու յանկարծ նրա պատկերը մտաբերելով ձեռի զրիչը թողեց, սարսափած տեղից վեր թռաւ աղաղակելով: Այո, այո, աւագակ, յիշում եմ երբ Խլաթ քաղաքում գիշերը մտար բնակարանս, ծառաներիս կապոտեցիր, սպանեցիր ու իմ թիւ սեղմելով ջարդեցիր: Ի՞նչ պէս կարող եմ մոռանալ, դու հազարապատիկ մահուան արժանի ես: — Հասան, ես քեզ զսայ հահուան երկրի մէջ, երբ ծառայում էիր մի խաբեբայ յոց երկրի մէջ, երբ ծառայում էիր մի խաբեբայ տիրոջ քու այդ տէրը մեր ախմար իշխաններին զրգուում էր դէպի մատնութիւն և բաջալերում. երկու հարիւր հազար աւագակներով մտնում էր

իմ հայրենի երկիրը, սպանում, քանդում. նա ա-
լազակ չէր, ես էի աւաղակը: Մի վայրկեան ըն-
դունենք որ աւաղակ էի, ի՞նչու չըպահանջեցի,
որ կրօնդ ուրանաս. ինչո՞ւ փողդ ետ դարձրի,
միայն մի թուղթ առայ քեզնից. չէ՞ որ կարող էի
ծառաներդ, յիմար թղթերդ, բնակուած տունդ,
ամենը կրակի մատնել ու մոխիր դարձնել: Եւ դ՞ու
Բուդայ, համարձակուում ես ինձ աւաղակ անու-
անել, որովհետեւ պաշտպանել եմ իմ հայրենի
երկիրը, իմ կրօնի սրբութիւնը, որոնց համար
մեռնելը հազար անգամ աչքիս տակն եմ առել:
Ես իմ հաւատն ուրացող չեմ. հրամայիր, թող
գան դահիճներդ, մարմինս քոնն է, տանջիր ինչ-
պէս ուզում ես, ես ոչնչից վախեցողը չեմ: Իշ-
խանութիւնդ այդտեղ էլ կը վերջանայ:

Նրա աչքերն այնպէս բոցավառուած ին,
որ Բուդայի պէս վազրն անգամ սարսուռ զգաց.
հրամայեց որ աչքից հեռացնելով բանդ տանեն
ու շղթաներով ամրացնեն: Վա՛յ բանդապետին,
եթէ Յովնանը փախչէր: Յովնանին բռնող գլը-
խաւորին կանչել տուեց ու պարզեւ շնորհեց:

Յովնանի համար խաւար բանտն ու շղթա-
ների ծանրութիւնը ոչինչ էր. ընդհակառակն ըս-
տացած նախատիքներն իրան պատիւ էր համա-
րում: Քսան օր մնաց բանտի մէջ շղթայած: Ա-
րաբական գորբի գլխաւորներն սկսած ժիրակից,
ամենը գալիս էին «Սասունի լեռների գայլ»-ին
տեսնելու, այդպէս էին անուանում Յովնանին:

Քայց նրա մեծ գլուխը, երկար մազերը. կրա-
կոտ աչքերը տեսնելով աւամայ ալնածութիւն էին
զգում հեռանալիս, պատահողին ասում էին «Սա-
սունի լեռների առիւծին» տեսանք:

Բուդան արշաւանք էր անելու, երկիրը ա-
մեն կողմից խոռովութեան, երկունքի մէջ էր. Դու-
նում երկար նստել չէր կարող. մի գիտուն մահ-
մեդականի միջոցով վերջին փորձ արեց, որ Յով-
նանի հաւատը փոխել տայ, չեղաւ, Յովնանը հա-
մարուեց մահմեդական կրօնի համար. մի մեծ չա-
րիք. ուրիշներին օրինակ չըտալու համար հար-
կաւոր էր մէջտեղից վերացնել: Ուստի հետեւալ
օրը մեծ զօրքով ու դահիճներով Յովնանին հա-
նեցին բանդից ու շրջապատած տարան սպան-
ման տեղը: Շղթաներից ծանրացած կռները բարձ-
րացրեց վեր ու աղօթեց. «Տէր, դու հայ ժողո-
վրդի ընծիւղը դալար պահես, որ կռիւը բռնաւոր-
ների դէմ անյուսահատ շարունակի, մինչև իւր
մարդկային իրաւունքներին տիրանայ»: Ապա վիզը
մեկնեց առաջ: Արաբ դահճի սուրը շողշողաց օ-
գում ու խկոյն կտրուած գլուխը գլորուեց գետ-
նի վրայ: Ժողովուած ամբոխը ցրուեց դէսուդէն
ցնծագին:

Քիչ ժամանակ անցած միբատ սպարապետը
մտաւ բռնաւորի մօտ ու խնդրեց որ սպանուածի
մարմինն իրան տան:

Հետեւալ շաբաթ մի խումբ ձիաւորներ մի
կառք շրջապատած դուրս էին գալիս Դուխից.

խմբի առջևից սեազգեստ մի բարձրահասակ կին սե քողով ծածկուած ձիավարում էր ուրիշ երկու սեազգեստ կանանց հետ: Լոռի թիւն և սուգ պահելով այդ կարաւանը հասաւ Բագարան. Յովնանի մարմինն էր կառքի մէջ: Բագմութիւնն եկեղեցական դասի հետ տարաւ եկեղեցու դուռը, խունկ ու մոմ ծխեց, մարտիրոսների շարական երգուեց: Ապա կարաւանն օրերով շարունակեց իւր ճանապարհը մինչև հասաւ Արտանուշի գաւառը: Մարմինն ամփոփուեց Սմբատաւանի մայր եկեղեցու մէջ: Ժողովուրդը մեծ յարգանքով ու սիրով յիշում էր սասունցի զօրավարին: Մի տարի չը քաշած Վասականուշն իւր վանքի հանդէպ ձորոխի ափի վրայ փոքր վկայարան շինել տուեց և այնտեղ փոխադրեց իւր սիրելու մարմինը: Սեղանի առաջ մարմարէ կափարիչ դրուեց, վրէժն այս խօսքերը գրած. «Այստեղ հանգստանում է խութեցի Յովնանը, նահատակուած քրիստոնէական հաւատի և բազմաչարչար հայ ազգի համար»:

Մի քանի տարուց ետ ձորոխի ափերի վրայ շրջող անցաւորը նոյն վկայարանի մէջ ուրիշ գերեզման էր տեսնում բոլորովին առաջինի նման, որի արձանագրութիւնը հետեւեալն էր.

«Այստեղ երանելի նահատակի ոտքի մօտ հանգստանում է Քրիստոսի աղախին, Բագրատունի Վասականուշը»: Արտանուշի ժողովուրդն ամենայն տարի երախտագիտութիւնից շարժուած զարնանային մի գեղեցիկ օր գալիս էր այս վկա-

յարանի շուրջը ծաղիկներ թափում գերեզմանների վրայ: Ծերերը պատմում էին թէ ինչ մարդ էր Յովնանը, թէ ինչպէս քաջ խմբի գլուխ անցած եկել է անթիւ արաբացի աւագակների ջընջել, և թշնամու աւարը ժողովրդին բաժանել: Կանայք պատմում էին, թէ ինչ անսման կին էր Վասականուշը և թէ ինչպէս ողորմած էր դէպի ժողովուրդը:

Բայց ոչ ոք տեղեակ չէր, թէ որքան արտասուել ու հառաչել են այս երկու անձինքը, որոնք շատ տարիներով իրարից բաժանուած՝ վերջապէս այժմ գերեզմանում իրար մօտ հանգստանում էին:

ԻԳ.

Յովնանի մահից ետ զարհուրելի էր հայերի վիճակը, գաւառներն իրանց ժողովրդով արաբացու ձեռին էին. Բուղայի անողորմ թաթը մահու չափ ճնշում էր:

Բայց հայերի մէջ Յովնանի ըմբոսս հոգուց դեռ մնացել էր. վրէժինդիր գնդի զօրավարներից Գուրգէնը կուռում էր յոյների դէմ. քառասուն հոգով դուրս էր գալիս հազարի դէմ, սպանում, գէնքերը կողոպտում ու մնացողներին հալածական անում: Յոյներն անզօր լինելով՝ արաբներին էին օգնութեան կանչում ու նրանց հետ միասին Գուրգէնի վրայ յարձակում: Բայց սա յաղթական ափուծի պէս Խոսրովի ընկերութեամբ

հնար էր գտնում չար դաշնակիցներին ջարդել ու ամենի վրայ սարսափ տարածել։ Միքայէլ կայսրը ճարտհատած խոստացաւ մեծամեծ պարգևներ տալ Գուրգէնին, եթէ իւր մօտ գնայ։ Նա լաւ ճանաչելով յոյնի բարեկամութիւնը մերժեց առաջարկը։ Նրա նպատակն էր գնալ Սմբատ սպարապետի մօտ ու ապա նրա խորհրդով ոտնակոխ եղած հայրենիքի համար գործել։ Խոսքով իշխանը տխուր էր, հայ գերիների թւում նրա 16 տարեկան դուստրն էլ էր։ Գուրգէնը դուռը Խոսրովի աղջկան մի թուրք ազգեցիկ տիկնոջ մօտ, որ ստրկուհի դարձրած ծառայեցնում էր։

Բուղան Գուլինում չէր, նա խրոխտացած արշաւել էր հիւսիս, Թիֆլիզի վրայ։ Բաղաբի շէնքերը մեծ մասով փայտից էին. տեղական իշխանը թէև մահմեդական էր, բայց չէր ուզեցել Բուղային գլուխ վեր բերել, այդ պատճառով քաղաքը կրակի մատնուեց, ինքն իշխանն էլ սպանուեց։ Դրա փոխարէն մեծ ջարդ կերան արաբները կովկասեան ազգերից, մանաւանդ Աղուանից աշխարհի Նսայի իշխանից։ Բուղայի այս պարտութիւնների լուրն առնելով Վասպուրականի ժողովուրդը սկսեց ապստամբել։ գէնքի գիմելով բռնաւորներին հալածել իւր միջից։ Այս ապստամբութիւնները Գուրգէնի սիրտը ցնծութիւնով լցնում էին. բայց Սմբատ սպարապետը չէր թողնում Գուրգէնին իւր ձեռի տակից հեռանալ։ Բուղան գանազան խմբեր էր ուղարկում ապստամբների դէմ,

որոնք երբեմն յաղթում էին, երբեմն յաղթւում։ Էլ չը հաւքերեց Գուրգէնը. Սմբատ սպարապետին բերեց այն համոզման, որ ժամանակ է միահամուռ ուժով գործել։ Ինքը խոստանում էր քսան երեսուն հազարանոց զօրք կազմել Վասպուրականից. տաս հազար սասունցի ի կիջեցնի լեռներից, թող սպարապետն էլ անմաս չը մնայ, իւր Մոկս ու Շիրակ երկիրներից տաս հազար հոգի դուրս բերի, այնուհետև կարելի է կաթողիկոսին եկեղեցական դասի հետ ոտքի հանել ու սրբազան պատերազմ սկսելով արաբներին Հայաստանից դուրս վռնդել։

Ասեց Գուրգէնը և շտապեց իւր որոշումը կատարելու։ Մի քանի օրուան մէջ նրա շուրջը գունդ գունդ պատերազմողներ ժողովուեցին։ Քրջեց ողջ երկիրը, ուր տաճիկներ կային, ամենին էլ հալածեց, սպանեց սրով, աղեղով, այնպէս որ կարճ ժամանակում Վասպուրականի բոլոր տաճիկներին ոչնչացրեց։ Ժողովրդի ցնծութիւնը նրա վրայ էր գալիս, որ Գուրգէնը իբրև յաղթող առիւծ ոչ ամբարտաւան էր և ոչ պահանջներ անող. նստում էր հասարակ շինականի հետ, յորդորում, որ բաշ լինի, գինավարժութեամբ պարապի և ընկերին օգնի։

Գուրգէնի անունը տարածուել էր բոլոր շրջակայքում, թշնամի թէ բարեկամ ակնածում էին նրանից։ Բուղան տեսնելով որ Գուրգէնին զօրքով յաղթելը գծուար է, ակամայ քաղցրացաւ,

ընծայ ուղարկեց իշխանական գօտի և պատուական նոյս, մի հրովարտակով էլ նրան Վասպուրականի գլխապետ նշանակեց: Աշոտին տուեց Հայաստանի կառավարութեան հոգսը, իսկ միւս հայ նախարարներին ժողովելով իւր հետ տարաւ Բաղդատ: Ամիրապետը բոլորին ստիպեց, որ մահմեդական կրօն ընդունեն: Սմբատ սպարապետին ու տիկին Հռիփսիմէին անգամ բացառութիւն չարին. գցեցին բանդը սպառնալով. «մինչև ձեր հաւատը չուրանաք, լոյս աշխարհ չէք տեսնիլ»: Խեղճները տանջանքների մէջ շունչները փչեցին:

Աշոտ Բագրատունին խոհեմութիւնով երկիրը կառավարում էր: Իսկ Գուրգէնին հանգիստ չը տուին Արծրունի իշխանները: Գուրգէնն անթիւ անգամ թշնամի իշխանների որոգայթն ընկնելով ու մի կերպ ազատուելով, իւր գաւառի հետ սկըսեց Տարոնն էլ մաքրել թշնամիներից և ժողովրդին հանգստացնել: Նա բռնաւորների սարսափն էր և հայ ժողովրդի մխիթարը: Օր ու գիշեր հանգիստ չունէր, անդադար չըջում էր: Այդ օրերին էր որ Խոսրովն անակնկալ երևաց ու նրան կնքած թուղթ տուեց: Հասցէն կարդալիս Գուրգէնը ճանաչեց թէ ում գիրն է. ձեռները դողացին. բաց արեց նամակը ու կարգաց հետեւեալը. «Սիրելի Գուրգէն. Մուշեղը վախճանուեց, եթէ կրցանկանաս մի որք աղայի հայր դառնալ ու Անձնացեաց վրայ իշխել, առանց ուշացնելու իմաց արա: Վատասիրտ, չարալեզու մարդիկ մեր շուր-

ջը պատած են. նայիր, տես սիրտդ ի՞նչ խորհուրդ է տալիս քեզ, նրա համեմատ էլ շարժուիր: Քո Հեղինէ».— Ինչո՞ւ չեմ ցանկանալ, գոչեց Գուրգէնը, բաւական չէ՞ր ինչքան չարչարուեցի: Խոսրով, վաղն և եթ զնում ենք:

Ամեն կարգադրութիւն արեց իւր գաւառի վերաբերեալ, բերդակալներ նշանակեց և հազարի չափ ընտիր քաջեր վերցնելով գնաց Կանգուար, պսակուեց Հեղինէի հետ: Տարուայ գլխին մի կայտառ երեխայ ունեցաւ, որի կնքահայրը Խոսրովը դարձաւ: Գուրգէնը կնոջն ու գաւազին նայելով մինչև օրս կրած նեղութիւններն ու բաղդի հարուածները մոռացել էր: Երջանիկ սրտով Աստծուն գոհութիւն էր մատուցանում, որ յանկարծ թիկնապահ Վահրիճը ներս մտաւ ու խօսեց. «Տէր իշխան, շատ ժամանակ առաջ ինձ պատուիրեցիր, որ իմանամ ո՞վ է Մարտիրոս վարդապետը, որ երեք մասնիչների համար թուղթ է գրել Բուղային: Ես այդ մարդին գտել եմ ու արգէն մի տարի է մեր բանդում նստած. երբ պէտք է նրան դատէք.— Ի՞նչպէս, Վահրիճ, երբ, որտեղ ես գտել այդ չարագործին, բացականչեց Գուրգէնը զարմացած.— Հապա, տէր իշխան, անցեալ տարի Համադակերտում որս անելիս գնացի կիսաւեր վանք, վանահօր հետ ծանօթացայ. ես միս հանեցի, նա պտուղ ու գինի. սեղանը լցրինք ու սկսանք երկուսով պարտէզում ժամանակ անցկացնել: Քաղցըր զրոյցի մէջ այդ վեղարաւորը սկսեց թուել թէ այս ու այն իշխանին ինչ ծառայութիւն է մատուցել: Վերջը երբ գինովցած էր, սկսեց զաղախներ թոցնել բերանից, որից իմացայ թէ ինչ սոսկալի յանցանքներ է կատարել եպիսկո-

պոսական աստիճան ձեռ բերելու համար:

Գուրգէնը մեծահոգի էր, ուզում էր նրան ներել, իսկ Հեղինէն կարգադրեց այսպէս. «Եթէ անմեղ է, պէտք է արձակել ու ներողութիւն էլ խնդրել, իսկ եթէ դաւաճան է, պէտք է խիստ պատուհասել: Գնա, Վահրիճ, այդ մարդին բեր ներս»:

Քիչ ժամանակից ետ Հեղինէն, Սոսրովը և Գուրգէնը գնացին հարցաքննութեան սենեակը, ուր Մարտիրոս վարդապետն սպասում էր. սա առանց ծածկելու ամեն ինչ պարզ խոստովանեց. թէ ինչպէս Հեղինէին գրած Գուրգէնի նամակը կեղծել էր, ինչպէս երեք դաւաճաններին խորհրդակից էր եղել Աշոտին մատնելու համար և վերջապէս ինչպէս մատնել էր Գուրգէնին եպիսկոպոսանալու յուսով և բոլորը դուր էր անցել: Հեղինէն իւր կողմից մահուան պատիժ որոշեց այդ սոսոր հոգևորականի համար. բայց Սոսրովը այդ վճիռը անկատար թողնելով շղթայակապ ուղարկեց կաթողիկոսի մօտ: Հոգևոր տէրը հրամայեց անարժան վարդապետին Սևանում փակել մինչև իւր կեանքի վերջը:

Նրանից ետ շատ ուրախ տարիներ անցկացրին Գուրգէնն ու Հեղինէն իրանց զաւակներով և կառավարեցին իրանց երկիրն արդարութիւնով:

Շատ չը քաշեց, մայր Հայաստանն էլ վերջապէս կարողացաւ սրբել իւր արտասուքը, երկար երկունք կրելուց ետ ունեցաւ իւր սիրելի զաւակը—Աշոտ Թագաւորը 887 թուին, որի շրնորհով արիւնաշագախ ցնցոտիները դէն գցելով հազաւ արքայական ծիրանին. այսինքն սկիզբ դրուեց Բագրատունեաց Թագաւորութեան:

Առանձին գրքոյկներով լոյս տեսած աշխատու-
թիւններս.

1. Ասուած չքանաչող	10 կ.
2. Անմեռ աշխարհ	8 —
3. Ասուած աղփաշի կերպում	20 —
4. Գալօ տփօ, Խաչան, Բ. տպագ.	12 —
5. Երկու աղբերացեղ, Բ. տպագրութիւն.	30 —
6. Ժամանակի ոսկի. պատկերազարդ	40 —
7. Մովիմար Բ. տպագ. սակաւաթիւ	20 —
8. Հեփաքներ	30 —
9. Նեն քաղաւոր, Բ. տպագ.	20 —
10. Խուլ Խաչիկ, Բ. տպագ.	25 —
11. Սիրելի հերոս կամ քաջ Աղասի.	25 —
12. Փոքր գրուածներ, ա. կապուկ.	40 —
13. Սասունցի Յովնան,	30 —

Հարցնէ՛ Թիֆլիզի գրականաւորների մօտ

Շուտով լոյս կը տեսնի «Ազգային առակ-
ներ» գրքոյկը:

Գրքոյկներէից մեծ քանակութեամբ գնողներին
նշանաւոր զիջում:

Հեղինակի հասցէն՝ Ներս. դպր. ուս. Քամա-
լեանց Ս.-ին.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0369941

60363